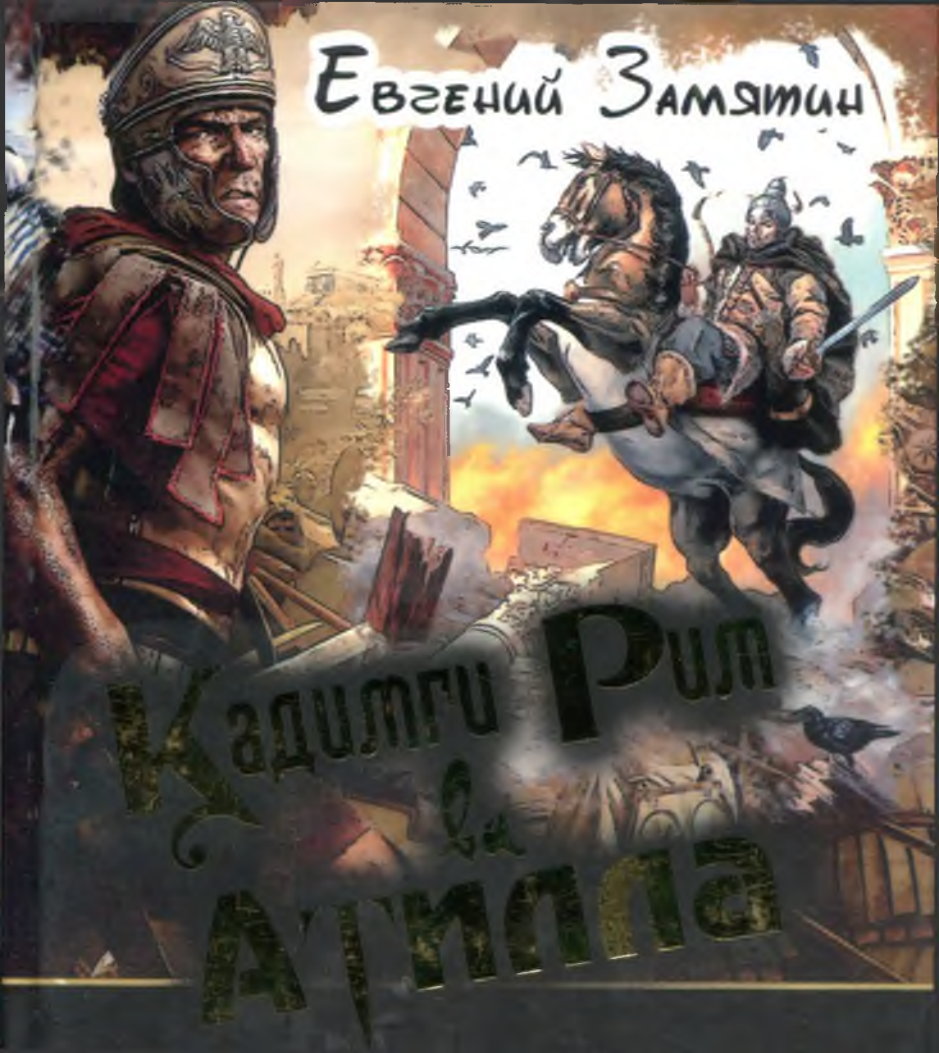

ЕВГЕНИЙ ЗАМЯТИН

Кадитги Рим
Аттила

Евгений Замятин

Қадимги Рим ва Атилла

Қисса

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2016

УЎК: 821.161.1-3
КБК 84(2Рос=Рус)6
3-31

Русчадан МИРПУЛАТ МИРЗО таржимаси

Замятин, Евгений

3-31 Қадимги Рим ва Атилла [Матн]: қисса / Е. Замятин; русчадан М. Мирзо таржимаси. — Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2016. — 152 б.

ISBN 978-9943-28-491-3

Евгений Замятин XX аср бошидаги рус адабиётининг атоқли вакилларида бири саналади. У дастлаб ҳикоя жанрида адабий жамоатчилик назарига тушган бўлса, «Биз» романи билан ҳақиқий шуҳрат қозонди.

Адиб «Қадимги Рим ва Атилла» қиссасида асли туркий қавмлардан бўлиб, хуннлар императори сифатида дунё тарихида қолган Атилланинг болалик ва ўсмирлик йилларини қаламга олади.

Қиссадаги ахлоқан тубанликка юз тутган Рим ҳаёти тасвири ва ёш Атилланинг ички дунёси шаклланиши бугунги кун ўқувчиси қалбида теран мулоҳазалар уйғотишига ишонган ҳолда ушбу китобни тақдим этмоқдамиз.

УЎК: 821.161.1-3
КБК 84(2Рос=Рус)6

ISBN 978-9943-28-491-3

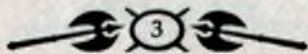
© Мирпӯлат Мирзо (тарж.), 2016
© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2016

1

Бутун Европани бир хавотир чулғаб олганди. Ҳамма ич-ичидан уни ҳис қилар, ҳамма ундан нафас оларди.

Одамлар уруш, исёнлар, ҳалокат хавфи яқинлиги ҳақида башорат қиларди. Ҳеч ким янги корхоналарга пул қуйишни хоҳламасди. Фабрикалар ёпила бошлаганди. Тўда-тўда ишсизлар кўчаларда изғир ва нон талаб қиларди. Нон тобора қимматлашар, пул эса кун сайин қадрсизланарди. Ҳеч бир замонда ўлмайдиган тилла ҳам бирдан қадрсизланди, одамлар унга ишончини йўқотдилар. Ҳолбуки, бу сўнгги умид эди, ҳаётда бошқа собит нарса қолмаганди.

Оёқ остидаги замин ҳам тарс ёрилиш арафасида тургандай эди. У бамисоли дунёга янги мавжудот бериш истагида курсоғи тўлиб турган аёлга ўхшар ва бу ҳомиладор аёл қўрқув ичра тўлғаниб, гоҳ совуқ терга, гоҳ иситмага тушарди.

Қиш қаттиқ келди, учиб бораётган қушлар ҳам аёздан музлаб, томларга, тош кўчаларга патирлаб уриларди. Кейин шунақанги ёз бўлдики, дов-дарахт уч мартадан гуллади, одамлар жазирамадан нафас ололмай қолдилар. Нақ чиллада ер қуриб-қовжираган паллада уни тўлғоқ тутди: замин бўғиқ, қудратли овоз билан гувилларди. Қушлар оёқлари куйишдан қўрқиб, дарахтлар тепасига қўнишдан ҳам чўчирдилар. Черков ва уй томларига қўнолмай даладаштларда сассиз йиқилардилар. Нафас олиш оғирлашгани учун одамлар шаҳарлардан қочиб чиқдилар ва очиқ осмон остида жониворлар каби тўда-тўда бўлиб яшай бошладилар. Вақт ўз моҳиятини йўқотди. Бу қанча соат ёки қанча кун давом этганини ҳеч ким айтиб беролмасди.

Совуқ терга тушиб кетган замин ниҳоят яна тинчланди. Ҳамма ўзини черковга урди. Гумбазлардаги туйнуқлардан ланғиллаган осмон кўринди. Шамларнинг олов тили одамлардан чиққан ҳовурдан ва кучайиб бораётган осий шамоллардан ерга эгилди. Ранг-қути ўчган авлиёлар черков минбарларидан бор овозлари билан

дунё уч кундан кейин оловга ташланган ёнғокдек пакқос ёрилиб кетиши ҳақида каромат қила бошладилар.

Бироқ ер ёрилмади. Замин вақти-вақти билан титраб турди, аммо парчаланиб кетмади. Одамлар уйларига қайтиб, яшашни давом эттирдилар. Улар талвасалар ниҳоят тинганини, энди ҳаётни ойлар, кунлар билан ўлчаш лозимлигини англадилар. Ва улар жонсаракликда ошиқиб умр кечира бошладилар. Бой одам, бамисоли, ўлими олдидан ҳамма нарсасини улашишга шошилгандек, аёллар ўзларини дуч келганга ҳадя қилавердилар. Ҳаммасидан ҳам улар фарзанд кўришни энди ортиқ истамай қўйгандилар, уларга кўкракнинг кераги бўлмай қолганди, кўкракларини кичрайтиш учун дори ича бошладилар.

Далалар ҳам худди аёллар каби бепушт, хосилсиз бўлиб қолди. Қишлоқлар хувиллади, шаҳарлар эса қирғоғидан тошган дарёдек гавжумлашди, одамларга уйлар етишмай қолди. Театр ва циркларнинг тирбандлигидан нафас олиб бўлмасди, мусиқа садолари тинмас, чироқлар тун бўйи порлаб, қизғиш учкунлар

шойи либосларда, тилла тақинчоқларда, зебу зийнатларда, шунингдек, мусибатли нигоҳларда ўзини кўз-кўз қиларди.

Ҳаммаёқни ҳасратли нигоҳлар эгаллаб олди. Юзлар ифодасиз, жонсиз эди, аммо нигоҳлар чўғдек ёнарди. Улар азобли ва ғамнок эди, театр йўлакларида, черковларда, бой хонадонлар атрофида кезиб юрардилар. Улар ўтган-кетганларга сукут ичида илтижо билан термилардилар. Бир аёл ҳамманинг ёдида қолди: у латта-луттага ўралган гўдакни кўтариб олиб, уни тирик деб ўйлар ва нукул аллаларди. Бурнига рўмолчани қатлаб босиб олганлар унинг ёнидан югуриб ўтишар — яшашга, ўз тиллаларини, танини, қалбини сарфлаб улгуришга ошиқишарди. Шароб тўла қадахларни кўтаришар, лабларни лабларга босишар, ўйламаслик, эшитмаслик учун чолғучиларга «Баландроқ!» — дея қичқиришарди.

Кўп ўтмай замин яна хавотир ичида қолди: у туғаётган хотиндек тўлғоқда қора курсоғини тараглаштирди ва ундан сув тўфони ёпирилди. Денгиз пойтахтга ўкириб талпинди ва шу оннинг

ўзида уйларни, дарахтларни, одамларни коми-
га тортиб, яна ортига қайтди. Тонг ёришганда
қизғиш кўпиклар орасидан турли хил бошлар
кўриниб турарди, сўнг улар яна сувга ғарқ бўлди.
Уй томида кема ёнбошлаб қолганди, унинг туби-
га илашган яшил сув ўтлари худди аёл сочлари-
га ўхшаб осилиб ётар, улардан сув томчиларди.
Кўчаларда улкан сиймтан балиқлар сузиб юра-
ди. Оч-наҳор оломон уларни бақир-чақир билан
тутар, шу ернинг ўзидаёқ хомлигича паққос ту-
ширишарди.

Ички сезгилар алдамади; кўп ўтмай, тўфон
бошланди, бу гал ҳам у Шарқдан бостириб кел-
ди, йўлида учраган нарсани кунфаякун қилиб
яна Ғарбга шиддат билан йўналди. Бироқ энди бу
денгиз эмас, одамлар уммони эди.

Уларни билишарди, уларнинг ўзларидан,
яъниким европаликлардан тамомила бошқача
яшашлари, у ерда қаҳратон қиш бўлиши, қўй те-
рисидан пўстин кийиб юришлари, қашқир овига
ўч бўлишлари — ўзлари ҳам бўрига ўхшаб ке-
тишлари тўғрисида эшитишганди. Улар Болтиқ
қирғоқларини, Дунай, Днепр соҳилларини, кадр-

дон даштларини ортда қолдириб, тоғдан тушаётган улкан кўчкидек пастликка — жанубга, ғарбга қараб шитоб билан эниб келишарди.

Минглаб отларнинг тош йўлларга урилган туёқларидан замин зилзила пайтидаги янглиг гувилларди. Ҳамал пайти. Италия водийларида дарахтлар гулга кириш арафасида, ҳали барг чиқармаганди. Суворийлар пўстинларини елкадан отишиб, отларига қамчи босишар, димоғларида эса бодом гуллари бўйини туюшарди. Уларга номи худоларникидай жарангловчи Радагост раҳнамолик қиларди. Унинг бир қулоғи чиноқ эди, шу сабабдан бўри терисидан тикилган қалпоғини сира бошидан олмасди. Римликлар ундан қочишар, Рим аскарларининг паймоналари аллақачон уларнинг қиличлари учида тургани яққол сезилиб қолганди.

Бироқ Римда тиллалар ҳали бор эди, Сакип (скиф) Улд¹нинг ёрдами ана шу олтинлар эвазига тайин қилинганди. Улд ва унинг аскар-

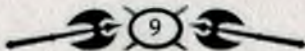
¹ Улд — Хунлар хокони Хоқон Балампир ўғли Юлдуз (Улдиз) (милодий 395—420 йй.), епропаликларга Улд номи билан машхур. (Таржимон)

лари Радагост йўлига тўғаноқ бўлдилар. Улд чошгоҳда римликлар хузурига бўри терисидан тикилган қалпоқли бошни найзага илган ҳолда кириб келди. Қалпоқ сирғалиб тушди ва ҳаммалари бир қулоғи чиноқ бошни кўришди. Улд римликларнинг қалқонларини қоқиб, ўзини олқишлашаётганликларини эшитди. Сўзлар ёт эди, у олқишлар орасида ўз исминигина англади. Аммо бу жуда ёқимли эди: — «Улд! Улд!» Калланинг найзадан бехос думалаб тушиб, оппоқ тўзонга булангани унинг кулгисини қистатди, кулгидан тийилиш учун йўтала бошлади. Каллани ердан олишиб, уни Улднинг музаффар юришини римликлар хотирасида абадий сақлаш мақсадида сирка тўлдирилган шароб мешга жойлашди.

Тантана куни сенат томонидап 12 апрелга тайинланганди. Сана — милоднинг 405-йили эди.

* * *

Қоронғи апрель кечаси. Рим тун оғушида ётарди: зулматни зўрға ёритаётган қизғиш деразаларга қараб, кўп қаватли биноларни тасаввур

қилса бўларди. Уйлар титрарди, идиш-товоқлар жарангларди. Тош йўлда тун бўйи ҳарбий арвалар тинмасди, император гвардиячилари ер тепиб ўтди. Рим тараддудда эди. Устига-устак, пойтахтга Улд хунларининг катта лашкари ҳам келиб қўшилса, эртанинг нима билан тугашини ҳеч ким билмасди. Оқшом олдидан, одатдагидек, қашшоқларга нон улашилар, улар узун навбатда туришарди. Нон ҳаммага етмасди. Оломон шаҳар новвойхоналарига ўт қўйди, улардан бири кўприк тагида қолиб ёниб кул бўлди. Алвонранг осмонда муқаддас Малак қасрининг кошинлари қоп-қора — кўмир тусда кўзга ташланарди.

Қуёш кўтарилганда ҳар ёқдан одамлар оқими марказга қараб ёприлди. Энсиз кўчалар тери ислари анқиган искирт оломонга тор келиб қолар, етти қаватли уйлар устида осмон эмас, бир парча мовийлик кўринарди. Одамлар асабий, юзлари бўғриққан эди. Улар йўлда учраган нарсани вайрон қилиб борар, қичқиришар, лекин қичқириқлар эшитилмасди. Кимнингдир ғоз бўйинли боши оломон узра чор тарафга алангларди. Йўлакдаги зинада сочи тақир қилиб

олинган мисрлик роҳиб зангори халтачаларни кўз-кўз қиларди. «Энг асл дори — муқаддас Симён қабридан келтирилган тупроқ — энг яхши сурги!» Оломон ичидан бир кампир қичқирди: «Сургингни кетинга қўй!» Роҳибга кимдир тош отди ва у кўздан ғойиб бўлди. Кампирдан май иси анқирди, қўйлагининг тугмалари ечи-либ, қуриган кўкраклари осилиб кўринарди. У роҳибларни, ҳаворий Пётрни, Биби Марямни қарғай кетди, оломон узра ғоз бўйинли бош ай-лана бошлади. Одамлар тўлқиндай оқарди. Қа-ердандир кир-чир, қизил тўтиқуш тутган қўл ҳавога узанди, у ўктам овоз билан қичқирди: «Одамлар, мен уруш қатнашчисиман!» Тўтиқуш жиддий қиёфали, осмонга тикилиб турган аскар қўлида турарди, унинг кўзлари сўқир бўлиб, урушда куйиб қолганди. Унинг саватига садақа ташлай бошладилар. Кампир император аскар-ларини қарғади, императорнинг ўзини ва синг-лисини тилга олди: «Бу манжалақи Пластиция ўз акаси билан...»

Кутилмаганда жим бўлиб, изига қайрилиб қаради. Ғоз бўйинли одам уни елкасидан тут-

ди-да: «Мен билан борасан», деди. Шундок яқингинада — пастликда кўприк бўлиб, муқаддас Малак қасрининг очик дарвозаларидан маъмурийят кўрикчи аскарлари кўзга ташланарди. Кўча пастликка энарди, оёқ остидаги зиналарга ҳамма қоқинарди, лекин ҳеч кимнинг йиқилиши мумкин эмасди: шундай зич боришардики, ҳар ким ёнидаги одамнинг елкасини, тирсагини, нафасини сезиб турарди. Ғоз бўйинли одам оғзини очиб, қичқирмоққа шайланди, лекин улгура олмади. Унинг узун бўйни эгилиб, боши осилиб қолди: орқадан кимдир пичоқ санчган эди. У йиқила олмасди, оломон уни ерга туширмай суриб кетди, унинг боши маст кишининг бошидек чайқалар, бундан ҳамма куларди. У оломон кўприкдан ўтиб, майдонга ёйилган пайтдагина ерда чўзилиб қолди. Узоқда, майдон тўрида карнайлар уч марта янгради: маросим бошланганди.

Майдон тўрида кўкси мис билан қопланган беш кема бешта қуёш бўлиб порлади. Нотиклар минбаригаги мрамарга ўрнатилган бу кемалар юксакда оломон узра сузарди гўё. Минбарда эркаклару аёллардан иборат юзга яқин оқсуяк

кишилар бор эди. Улар шамолда жунжикар, пастдаги беҳисоб газабли кўзларга зўрға дош бериб туришарди. Ёнларида узун устунлар нақ осмон қадар чўзилган, мовий осмон эса ҳозир ағдарилиб тушадигандек туюлар, Рим гўё уни суяб қолишга шай эди. Мармарларда яқинда содир бўлган зилзиланинг дарзлари қорайиб кўзга ташланарди, бир неча устунлар қулаб, бир неча ҳайкаллар ағанаган. Бўш супаларда бир-бирларига қапишиб увадаларга ўралган одамлар ўтирар, улар тепадан яққол кўринарди.

Минбар пастидagi тахта супага ияклари тошдан ясалгандек ялтираб турган ва ҳозиргина обдан юзини қиргани учун кўкиш тус олган одам кўтарилди. Қиёфасидан дарҳол унинг императорнинг ҳарбий ишлар бўйича масъул одами эканлигини танишди. У оломонга қарата, худди сопқондан тош отгандек, дона-дона сўз айта бошлади. «Умрбоқий император...» — «Баландроқ!» — «Умрбоқий император безгак билан оғриб қолиб, Ровеннага жўнаб кетди. Беморнинг тортаётган азобларига табиблар билан ёнма-ён турган унинг синглиси — бокира Платидия ҳам шерикдир»...

Пастда ғивир-шивир гаплар, кулги бошланди. Ҳарбий ишлар бўйича масъул одам император шафқату марҳаматини бир-бир санаб, тахт вакили томонидан музаффар Улд шарафига элликта кул озод этилишини эълон қилди.

Мазкур исм оломон устига бамисли эпкиндек таралди: «Улд! Улд!» Оппоқ кафтлар бошлар узра чапак чалар, «Улд» номидан бошқа ҳеч нарсани эшитиб бўлмасди. Император гвардиячилари билан ўралган сертўлқин кўчанинг охирида сиёҳранг либосдаги хонишчилар борарди, улар ҳақиқатан ҳам куйлаётган бўлишлари керак, зеро лаблари худди суратдагидек сассиз, ярим очик эди. Сиёҳранг либосли епископ ҳамд-сано айтиб, қўлини кўтараркан, узугини кўзи ярқираб кетди. Унинг изидан тахт вакили ва аркони давлат борарди. Шамол уларнинг кўзларига чанг-тўзон келтириб урди, оломон уларга бақамти келиб: нақ юзларига қарата «Улд! Улд!» деган ёввойи номни отди, улар бошларини эгиб олдилар.

Бирдан ҳаммаёқ сукутга чўмди. Сукунатда отнинг тўзон ютиб пишқириши эшитилди, бироқ унга ҳеч ким боқмади, ҳамманинг нигоҳи

тепада: найзага қадалиб чайқалаётган каллага қаратилди. Унинг бир қулоғи қирқилган, пастга осилган қовоқларида пашшалар ўйнардди, малларанг соқолини еллар тортқиларди. Римликлар устига қулаётган ҳолатдаги калланинг тишлари тиржайганча очилиб қолганди: бу барчада ноҳуш ҳиссиёт уйғотди. Кейин асирларни подадек ҳайдаб ўтдилар. Уларнинг ҳам соқоллари қора, малларанг эди, тишлари ҳам шунақа тиржайгандай ўшшайиб кўринарди. Бир суворий қаторни қувиб ўтиб, асирлар олдига келди. У ҳам бошқа юртлик — ёввойи эл одами эди. Кенг тери чолвор кийиб олганди. Оти тўзондан қизғиш бурун катқларини кериб пишқирарди. У асирларга эгар устида эгилиб нимадир деди, кейин уларни ёнлаб олдинга ўтиб кетди.

Ўлжа тушган қурол-аслаҳа ортилган араваларнинг ғилдираклари қулоқни қоматга келтириб айланарди. Ёввойиларнинг от думидан қилинган туғлари шамолда хилпирарди. Сафнинг охирида тўрт оқ от қўшилган олтин рангли зафар араваси ярқираб кўринди. Ҳамма оёқ учига кўтарилиб, уни кўриб қолишга ошиқарди.

Бироқ олтин арава бўш келарди. Оломон довдираганча жимиб қолди. Бу ниманинг аломати эканлигини ҳеч ким англамасди. Тахтасупада зафар соҳибини кутиб, тахт вакили турар, унинг куруқшаган қордай оқ юзлари якқол кўзга ташланарди. Пастдан кимдир: «Алдашибди!» дея кичқирди. Оломон гуввиллади, гвардиячиларнинг сафлари чайқалди. Шу заҳоти тахт вакили супанинг қизил зиналаридан тушиб, қўлини олдинга кўтарди, унда зафар гулчамбари бор эди. Тери чолвордаги бошқа юртлик отдан эгилиб, гулчамбарни олди. Шунда ҳамма у зафар соҳибни Улднинг ўзи эканлигини англади. Бу исм яна майдон бўйлаб янгради, оломон ғужғон қайнаб: «У-улд! У-улд! У-улд!» дея олқишлай бошлади.

У энди тахтасупада туриб жилмаярди, юмшоқ талаффузда айтилаётган «Улд» кулгисини қис-татарди. Бошида оқ теридан тикилган қалпоқ бор эди, уни ечмади, гулчамбарни қўлида ушлаб турарди. Тахт вакили бошқа юрт одамидан четга чекинди, чунки ундан қўланса ҳид анқирди. Саройга хосликни билдирувчи кўк тасмани кифтидан ўтказиб олган букри-таржимон Улднинг олдига

югуриб келди, унга супа рўпарасига турнақатор тизилган асирларни кўрсатди. Улд ҳеч нарса демади, букрига бош ирғаркан, қашиниш учун гулчамбарни қўлтиғига қисиб олди. Минбарда турганлар юзига кулги югурди. У қайрилиб қаради, кўз қорачиғлари энсиз, мушукникига ўхшаш эди.

Императорнинг масъул одами кўкиш иякларини қимирлатиб, рўйхатдан озод этилган кулларни биттама-битта ўқий бошлади. Биринчи бўлиб супага ёш қул кўтарилди, у деярли бола, юз териси худди қизларникига ўхшаш оқ эди. Тахт вакили русумга кўра жигарранг озғин қўлини кўтариб, унинг чаккасига шапати урди. Қул озод бўлди, кўзларига ишонмай, пастга югуриб кетди. Унинг оқ юзида шапатининг қизил изи кўриниб турарди. «Бу ёққа, бу ёққа!» унга оломон ичидан қичқирардилар. У ҳали ўзига ишонмаганидан кўзларини юмиб олиб, оломон сари отилди. Бу пайтда тахт вакили ёнида бошқа қул пайдо бўлди.

У кенг яғринли, баланд бўйли эди, лекин кифтида худди огир юк бордек эгилиб қадам

ташларди. Бошининг чап ёнига осилиб турган бир тутам оқ соч худди кумуш тангага ўхшаб кўринарди. Унинг яланғоч тиззалари бир-бирига урилгудек қалтирарди. Тахт вакили буни пайқаб, унга ҳайрон бўлиб қаради. Дафъатан эпкин кўтарилиб, тирсақдан ўтказиб ташлаб олинган мансаб тўни этакларига ўралиб қолди. Тахт вакили тўнини текислаб, кейин қулнинг юзига шапати уриш учун қўлини кўтарди.

Қул кутилмаганда тахт вакилидан бир пағона юқори бўлиб қолди: у қаддини ростлаганча ўзига узалган қўлни ушлади. Улар бир сония мраммardan йўнилган ҳайкалдек тек қотдилар. Оломон нафасини ичига ютди. Тахт вакили ниҳоят қўлини пастга туширди. Икки аскар келиб қулнинг икки ёнидан тутди. У каттиқ қичқирди, бунга пастдагилар қўшилди, оломон чайқалиб, гвардиячилар занжирини ёриб ўтди, зафар супасига, минбарга қараб ёприлди. Зафар супаси ва минбар бамисли ҳали тошқин босмаган оролчалар эди, уларнинг зум ўтмай сув остида қолиб кетишлари шубҳасиз эди.

Улд супа қиррасига келди. У икки бармоғини оғзига солиб, қулоқни тешиб юборгудек узун хуштак чалди. Оломон қамчининг зарбидан жазавага келган отдек титраб кетди, сўнг тинди. Улд оқ қалпоғини ечиб, бошига гулчамбарни кийди. Оломон ишончсизлик билан тартибсиз ҳолда олқишлади.

Ҳаммадан ҳам минбардагилар сиполикни унутиб астойдил алқадилар, аёллар Улдга гуллар отишди.

Супанинг қизил зиналаридан йигирма чоғли бола кўтарилди. Биттасидан ташқари ҳаммаси малласоч эди. Маросим Улдни зериктирди. У қуёшда лоҳасланиб, болаларга бепарво нигоҳини қаратди. Бироқ шу заҳоти кўзлари катта очилиб, бутун вужуди билан улар томон қайрилди. Болалардан кўз узмаган ҳолда, букри-таржимондан ниманидир сўради. Таржимон бу болалар фаранг ва бургунд князларининг фарзандлари эканлигини, оталари томонидан Римга гаров сифатида юборилганлигини айтди. Улд гап-сўзсиз қўли билан уларнинг бирини кўрсатди. Таржимон ҳамма букрилар каби, итнинг кўзларидек зийрак

кўзлари билан Улдга нигоҳ ташлаб, сочлари қора болани қўлидан тортиб тепага чиқарди. У зар ҳошияли оқ кўйлақда, түпиғи боғланган кенг иштонда эди. Худди бошида шохи бордай кеккайиб турарди.

— «Ҳа, у сенинг ўлкангдан, — деди таржимон Улдга, — у хун князи Медюг¹нинг фарзанди».

— «Медюгнинг? Уни яхши биламан, икки ўғли бор эди. Бунинг исми нима?»

— «Атилла», — жавоб берди букри.

Улд болага яқин борди ва ўз тилида унга нимадир деди. Атилла бошини эгган кўйи жим турарди. Улд унинг иягидан тутиб, юзини тепага қаратди. Бола аввал гўё жилмайгандек бўлди, кейин кутилмаганда чаққон ҳаракат билан зафар сохибининг қўлига тишларини ботирди. Улд кутилмаган ҳужумдан ва оғриқдан қаттиқ қичқириб, ўзини орқага ташлади, билагидан қон томчиларди, у қўлига оқ қалпоғини босди. Ке-

¹ Медюг — асли Мате бўлса керак. Ёзувчи европалик олимларнинг тадқиқотларига таянган чамаси, аслида Улд (Юлдуз) Атилланинг амакиси. Атиллага амакиси сотилди, деб хабар беришгани учун қўлини тишлайди. (Таржимон)

йин, ортига қарамай, тезда супадан тушди, отига сакраб миниб, бошини эгган кўйи майдон бўйлаб елиб кетди.

Майдонга шу даражада жимлик чўкдики, от туёқларининг тошга урилаётгани аниқ эшитиларди. У кўздан йўқолгачгина оломон ўзига келди, ҳамма тилга кириб, бир-биридан сўрай бошлади:

«Бу қанақаси бўлди? Қанақа йиртқич ўзи бу? Нега бирдан тишлаб олди?» Сабабини ҳеч ким билмасди.

2

Даштдан юмронқозик тўдалари ёпирилди: улар семиз, гўштдор эди. Одамлар пишириб ея бошладилар. Кейин улар ўз-ўзидан бирин-кетин шишиб, қорайиб ўлавердилар. Шунда Мед-юг барчанинг қирилиб кетмаслиги учун ҳамма нарсадан воз кечиб, бу ердан кетиш кераклигини англаб етди.

Қишнинг охири эди, қорлар энди ғирчил-ламас, отлардан буғ чиқарди. Улар дарё томон

ўтдилар. Дарёнинг номи Этил эди, кейинчалик — Ра, тагин кейинроқ уни Волга деб аташган. Тонг яқинлашганди. Шафақ осмонда хом гўшт бўлаклари каби парча-парча бўлиб осилган, қорга қон томчилари каби тўкилиб турарди. Медюгнинг хотини бехосдан шундай қичқирдики, ҳамма жойида қотди. Аёлни дарҳол наматга ётқизишди, оёқлари типирчиларди: уни тўлғоқ тутта бошлаганди. Чақалоқнинг елкалари шу қадар кенг эдики, чиқаётиб курсоқни ёриб юборди ва она вафот этди. Ота унга дарёнинг номини бериб, Атилла деб атади.

Улар йўлда давом этдилар ва шу тахлитда узоқ юрдиларки, бутун кўклам бўйи қуёш уларнинг кўз олдида ботиб, орқа томондан кўтарилди. Медюг узоқдан тутунни кўраркан, йўлни чеккага буришни буюрди, у ҳеч ким билан тўқнашишни истамасди, чунки унинг одамлари ҳолдан тойган, отлари чарчаган эди. Улар бу сафар ҳам катта дарё олдида тўхтадилар, унинг тошлари кўриниб турар, зилолдай сув шовқин солиб қирғоққа уриларди. Кечаси дарёнинг нариги қирғоғида осмон бўртиб, алангадан қизармоқда эди, у дам

кўтарилгандек, дам пасайгандек бўлар ва итлар улий бошларди. Медюгнинг олдида соқоллари оловда куйган, дарёнинг нариги томонидан кечиб ўтган икки одамни олиб келишди. Улар бу дарёни ўзларида — Напр, римликларда Борисфен деб аталишини ва готлар тонгда уларнинг шаҳрини босиб олмоқчи эканлигини айтишди. Шунда хунлар нариги қирғоққа селдек ёприлдилар ва готларни қувиб юбордилар. Медюг шу ерда князь бўлиб қолди.

Шаҳар худди бош суягига ўхшарди. Сарик ва тақир тоғнинг энг тепасида эман шохшаббаларидан қилинган қўра гулчамбарга ўхшаб ётар, унда ёғочдан тикланган миноралар кўзга ташланарди. Тоғнинг сарик манглайи остида қадимги одамлардан мерос ғорлар қорайиб кўринар, булар ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса билмасди. Ғорлардан бирида ҳозирда темирчилик ўчоғи қурилганди, оқшомлари унинг қизғиш олови милтираб кўринарди. Савдо-сотиқ ва яшаш жойлари этакда, нақ сув бошида эди. Шаҳар ичкарисидagi катта сарик майдон бўм-бўш бўлиб, у ерда бешта ёғоч уй қад тиклаганди, биттасида

Медюг, бошқаларида унинг яқинлари яшарди. Вақти-вақти билан шаҳар одамларга тўлиб кетар ва нақ арининг уясидек гувилларди.

Чап деворнинг қиррасида оқшомлари қуёш худди кесилган бошдек кўринар, сўнг пастга юмаларди. Баланд девор бўйлаб қорамтир уй қад кўтарган бўлиб, унинг ёғочларига одамлар, йиртқишлар ва қушлар расми ўйиб солинганди. Мис билан қопланган дарвоза очилар, кун нурида ярақлар, ундан оқ отни олиб чиқишарди. Атилла узоқ вақт унинг ичкарасида нима борлигини билмади. У кишанланган отлар думини тутиб, ғоз туришни ўрганарди, ўзи билан ухлайдиган аёлларнинг кўкраклари иссиқ ва юмалоқ, шунингдек, кучук оғуши ҳам иссиқ эди. Акаси Бледа¹ эса совуқ эди. У Атилладан новча эди ва совуқ қўллари билан уни гарданидан турткилар, Атилла тиззалари ва ияги билан ерга йиқиларди. У қайтиб турмаса, акаси уни ўз холига қўярди. Лекин у ҳар доим ўрнидан турар ва елкасидан тутган совуқ қўллардан яна йиқиларди.

¹ Бледа — асли Билада. (Таржимон.)

Деворда тўртбурчакли тирқиш бор эди. Атилла курсига чиқиб, ундан ташқарига қарарди, ташқарида сарик, яшил, зангор ранглар қоришиб ўйнарди. Унинг юзи яқинида кимнингдир юзи пайдо бўлди. У юз бирдан титраб кетди, Атилла буни бармоқлари билан сезди, у ёноқлардаги томчиларни ҳам ҳис этди, улар иссиқ эди. Нимагадир унинг бармоқлари ҳам титрай бошлади, бармоқлари билан у юзни силади. Аёлнинг лаблари қалин, нам ва иссиқ эди, лаблар қимтилди, Атилланинг ичига иссиқлик югурди.

Бу Медюгнинг кейинги хотини Кума эди. Ўша кундан бошлаб Атилла ундан ётсирамайдиган бўлди. Свеон Адолб орқасидан сездирмай келиб, уни қўлтиқлари остидан олди ва кулиб деди: «Уят энди аёлларни пойлашинг, юр мен билан».

Адолбнинг фақат битта кўзи бор эди ва у шунинг учун одамларга қўшилавермасди, ўзини Атилла каби болаларга тенг кўрарди. У Атиллага ўқ-ёй тутқазди. Болакай деворга қадалиб, анча вақт титраган ўққа киприк қоқмай тикилиб турди. Ўқ тошга тегса, чеккага учар, кучук вангиллаб, унга қараб ташланарди. Унинг қора шалпанг

қулоқлари силкинар, танаси иссиқ, малларанг эди: ундан сут хиди анқирди. Атилла ўқ узди, ўқ итга тегди. Кучук тепага сакради, сўнг ўзини ўнглолмай, кулгили тарзда ёнбошга йиқилди, унинг биқини қизарди. «Яхши», — деди Адолб. Атилла чўкка тушиб, унга диққат билан тикилди. Кучук титради, сўнг тинчиди, унинг кўзлари юмилган эди. Атилла кучукнинг яна сакрашини хоҳлаб, уни кўли билан туртди, лекин у тошдай қотган эди. Атилла ўрнидан туриб, Адолбдан: «Бу нимаси?» деб сўради. «Ҳечқиси йўқ, ўлди, вассалом». Атилла манглайини пастга эгиб, ўйланиб қолди, у нима бўлганини тушунмасди, унинг тани увишди. «Сен совқотмаяпсанми?» — Адолбдан сўради у. «Совуқ? Нимага? Қўйсангчи!» — жилмайди Адолб. Атилла ёйни ерга отиб, пиллапоялардан юқорига югурди. Уйда у дераза ёнидаги тахта эшакка узала тушиб, кўзларини очган кўйи кечгача ётди. Эртаси куни у ҳамма нарсани унутди.

Тонгда ташқарига чиқиб, катта бинонинг дарвозаси ярқирамаётганини кўрди, чунки у очик эди. Ҳали барвақт бўлиб, қизғиш томчилар барг-

ларда осилиб турарди; очик дарвозадан чол югуриб чикди, унинг юзи момикдай оқ бўлиб, оқ кўйлакда эди, қўлига яшил супурги тутганди. У вишиллаб ўзига ҳаво ютди ва яна ичкарига қараб югурди. Ичкари бўм-бўш, қоронғи, баланд эди, қуёш қоронғиликка пичоқдек қия санчилганди. Кейин кўзлари кўникди, Атилла қоронғилик ичкарисиди тўрт қизил устунни ва ярим очилган пардани, улкан тиззалар ва тоvonни кўрди. Чол устунлар олдида митти чумолидек букилиб ер супурарди. Нафаси ила бу ерни булғамаслик учун чап қўли билан бурни ва оғзини ёпиб олганди. Кейин ташқарига отилиб чиқиб, яна нафас ола бошлади. Атилла кираверишда юзини дарвозага босган кўйи турарди, у шабнамдан миснинг совуганини ҳис этди. «Жўна, жўна бу ердан тезроқ!» — унга кичкирди чол.

Кундуз ҳамма ёқни одамларнинг шовқин-сурони тутди. Адолб Атилланинг қўлидан ушлаб, пиллапоялардан етаклаб ўтаётганида, оёқлари остида бошоқлар шитирлай бошлади. Улар очик мис дарвозадан ичкари кирдилар, унда тумонат одам бор эди: оломон худди Атилла

дарёда чўмилаётганда танасига уриладиган сув каби чайқаларди. Ҳамма бошини эгиб, қўллари билан оғзини тўсди. Адолб Атиллани елкасига кўтарди, у устунлардаги парданинг аста-секин ўнгга ва чапга сурилганини кўрди. Ортда улкан, Адолбдан ҳам, бошқалардан ҳам баланд икки бошли одам турар, унинг кўзлари чакнар, тепа-сида қалдирғочлар чириллаб чарх урарди. «Ким бу?» — баланд овозда сўради Атилла. «Тиш-ш-ш... жим бўл!» Шу пайт парда ёпилди, ҳамма бирдан нафас олди. «Бу тангри», — деди Адолб. Атилла ўйланиб туриб сўради: «Сен-чи?» Адолб саволни тушунмади.

Кейин ҳамма тарқалди. Йўлда улар қўшиқ айтиб боришаётган кулчадай дўндик қизларга дуч келишди. Улар узун арқонга боғланган улкан нонни судраб келишарди. Бир чол ноннинг ортидан эргашиб келар ва баланд овоз билан сўрарди: «Мени кўряпсизларми?» — «Йўқ, кўрмаймиз!» — жавоб қайтарарди оломон. «Илоё, янаги ёз ҳам нон мени яшириб турсин», — қичқирди чол. «Қорним очди», — деди Атилла ва Адолб уни олиб кетди.

Ташқарида, дераза ортида бутун оқшом қўшиқ айтишди, Атилла оғир пошналарнинг тепинишларини эшитди, қизлар ҳазилданми, ростданми, худди жонлари чиқиб кетаётгандек чийиллаб қолардилар. Ойнадан иссиқ нон ҳиди, баданлар ва ер иси анқирди. Эшик ғичирлади, Атилла оқ, дўмбоқ қўлни кўрди, Адолб ўрнидан турди. У Атилла ёнига келди, унинг яккаю ёлғиз кўзи ёнарди. У болакай олдидаги пардани тортди. «Мен тангриман», — эсига тушиб деди Атилла. «Ухла, ухла ҳозироқ!» Атилла кўзларини юмди.

У барчадан юксак эди; бутун оломон оёғи остида эгилиб турар ва унинг боши иккита эди. Ҳамма шошиб нафас олар, ҳаво қизиб борарди. Атилла ўрнидан турди, пардани суриб кўйди. Кеча Адолб ухлаган жойда иккита бош кўрингандай бўлди ва шивир-шивир эшитилди. «Адолб!» — чақиргиси келди Атилланинг, лекин нега чақирмаганини ўзи ҳам тушунмади. У қизиб кетди. Устидан ҳамма нарсани ечиб ташлаб, яланғоч ётди. Ой шуъласи деворга тушди, ёғоч оқ, йўғон қўлга ўхшаб кўринди.

Отлар кишнард, тахта йўлакни туёқлари билан уришарди. Медюг белидан тилла дастали қамчисини олиб даст кўтарди. У катта овга — буғу ва айиқ овига отланганди. У билан бутун аркону давлат жўнади: улар бамисли урушга кетаётгандай эди. Шаҳар хувиллаб, унда фақат аёллар қолганди; шаҳар ва аёлларни қўриқлаш Адолб билан чоллар зиммасига тушди. Сукунат ичида уззукун ёмғирнинг хониши эшитиларди, кейин ер, дарахтлар, осмон сут тусига кирди: ёмғир қорга айланганди. Дераза ёнидаги дарахтга бир қора қуш қўнди, қор учқунлари унинг ёнидан учиб ўтар, у эса қилт этмасди. Олов чўғлари ерга чарсиллаб учиб тушарди. Атилла қушни чўчитиш учун деразадан бир парча чўғ отди, бироқ қуш учиб кетмади. Уст-боши оппоқ Адолб кириб келди. У мусофир оч эканлигини ва исинмоқчилигини айтди. Куна бошини қимирлатди: «Майли, кирсин».

Мусофир қорнини тўйдиргач, оловга яқинроқ ўтирди, унинг кийимидан буғ чиқиб, нам жуннинг ҳиди анқиди. У қимир этмасди, қушникига ўхшаб, унинг ҳам бурнининг учи ўткир, киррадор

эди. «Қаердансан?» — сұради Куна. «Менми? — бироз хаёлга чұмди мусофир. — Маржонлар териладиган денгизданман, Константинополга маржон олиб кетаётибман, у ерда римликлар бир фунт маржонга бир фунт олтин беришади... Олтин нималигини биласанми?» Шундай дея у Атилланинг юзларини силади, қўллари дарахтнинг шохиға ўхшаб, дағал эди. «Мен биламан», — деди Бледа.

Дераза ёнидаги дарахтда қуш ҳамон ўтирар, худди ниманидир кутаётгандек эди. Мусофир олтини кўплигидан одамлар кўзини қамаштирадиган Константинополь ҳақида сўзлар, кунчиқарда ва шимолда яшайдиган халқлар ҳақида ҳикоя қиларди. Риф тоғлари яқинида туғма кал одамлар яшашади, улар мева еб, дарахтлар остида кун кечиришади, қишда ҳар бир дарахтни оқ наMAT билан ўрашади. Ундан юқорироқда — шимол томонда Югра замини ястанган, у ерлик одамлар шу қадар бадбашаракки, уларни ҳеч ким ҳеч қачон кўролмайди: улар тунда келиб, зангор тулки териларини қор устига қўйиб кетишади, савдогарлар эса ёнига ўз мол-

ларини қўйишиб, терини олишади-ю, ортларига қарамай югуришади. Денгиз бўйида эса ёвуз тўдалар ҳаёт кечиришади, уларнинг Радагост шаҳри учбурчак шаклида, улар жуда жангари, князсиз яшашади.

Ўчоқдан ерга кўмирга айланган шохча учиб тушди. Мусофир уни қўлларига олиб, бармоқлари билан эзгилади. «Яна Фембр оролида — вагрлар, қора қоядаги Аркана шаҳрига яқин Руя оролида руяликлар яшашади. Улардаги кемалар сизларда отлар қанча бўлса — шунча, улардан ҳамма қўрқади». — «Сендан ҳамми?» — сўради Атилла. Мусофир кулди ва кулгисини кафти билан беркитди, қўллари кўмирга буланган эди, чаккасида қора доғлар қолди. У Кунага эгилиб ташаккур изҳор қилди ва бориб ухламоқчилигини айтди. Деразага тун пардаси чўкканди, дарахт энди кўк тус олган, ундаги қуш кўринмасди.

Олов ёнида уларнинг ўзларигина қолдилар. Бледа катта оғзини очиб, эснай бошлади. Атилла тик турган қўйи манглайини қўйи солиб, ҳеч ким кўрмаган одамлар ҳам бор эканлиги ҳақида ўйларди. Бир пайт у ниманидир пайқаб қолиб,

аланглади, унга дераза ортида чаккаларига қора доғ теккан юз бир зум кўрингандек бўлди. «Қара, қара!» — Кунанинг этагидан тортди у. — «Бу ўша!» — «Ким?» Куна титраб кетди. Деразада ҳеч ким кўринмасди, ташқари зулмат эди... «Менга қара, Адолб ухлмасин, бориб айт», — деди у полга наमत тўшаб олган аёлга.

Атилла эгнига мўйна кийди, танига иссиқ югурди, кейин қизиб кетди. Тушига яна югуриб юргани кирди. Девоглар учбурчак бўлиб, ҳеч қанақа чиқиш жойи, ҳеч қанақа эшиги йўқ эди. У бор кучи билан югурар, бор кучи билан деворни муштлар, қўли оғирди.

Унинг қўлини Куна қаттиқ сиқиб, ранг-рўйи оқарган кўйи нукул дерди: «Тезроқ, тезроқ!» Атилланинг кўзи Адолбга тушди, Адолб дераза олдидаги ўриндиқ ёнида бошини чап елкасига эгганча ёйни таранг тортиб турар, Бледа унинг пойига илашиб нимадир деб қичқирарди. Адолб уни оёғи билан итариб ташлади. «Тезроқ, тезроқ!» — дерди Куна, япасқи сополчироқ унинг қўлида титрар, олов тутаб тўлғанарди, эшикни қандайдир оғир нарса билап «гурс-гурс» ури-

шарди. Полдаги кенг тахта кўтарилган, тешиқдан совуқ ва зулмат уфурарди. Куна Атиллани у ёққа ташлади, уни кимнингдир қўли тутиб қолди, тахта ёпилди. Қалин, иссиқ лаблар титраб, унинг юзини топди, у Куна эканлигини англади. Бошлари тепасида қадам товушлари эшитилди, секингина оёқ қоқинди, қуруқ чанг ёғилди, ҳамма ёқ жим-жит бўлиб қолди.

У қўлларини тушириб, донни сезди, бор кучи билан уни сиқимлади, улар кафтлари орасидан тўкилди.

Жимжитлик бир дақиқагина ҳукм сурди, кейин ҳовлидан бақириқлар эшитилди, тун ташқаридаги овозларга, шовқинга, темирлар жан-жанг-журунгига тўлиб борди.

Пахмайган зимзиё зулматда юрак гупиллар, донлар бармоқлар орасидан шувиллаб тўкиларди. Тепадан яна қуруқ чанг ёғилди, уларнинг бошлари устида юришарди. Улар қоронғиликка йўғрилган узоқдан келган овозни эшитишди.

— У ўша! — Куна тағин Атилланинг қўлини оғритиб қисди. Кўз ўнгида хол-хол кўмир сур-

калган қора қиёфа бир зум тикланиб, шу заҳоти йўқолди.

— У ўша, ўша! — Куна сакраб турди, Атилла ҳам кўзғалди, лекин оёқлари тиззасига қадар донга ботиб кетди. Шу дақиқа бошлари устидаги тахтани кўтаришди, ичкарига шовқинга йўғрилган қизғиш ёруғлик урилди. Атилла кўзларини қисди, ҳозир ҳаммаси бир ёқли бўлишини англади.

Бироқ Куна куларди, унинг кулгиси майин, мўйна каби тафтли эди. Шундагина Атилла кўзини очди.

Бу Медюг — отаси эди. У Кунани белидан кучиб, қўлларини кўкрагига узатарди, Куна эса нукул куларди. Кейин отаси ҳар доимгидек Атилланинг чаккаларидан чимчилаб олди, бироқ нимадир эсига тушдими, уни ўзидан итариб юборди, бола дон устига йиқилди. У ўрнидан туриб ҳеч нарсага тушунмай анграйди.

Отасининг белида қамчининг тилла дастаси ялтиллаб турарди. У Атиллага кўзлари билан зуғум қилиб, «юқорига чик», деди. Атилла унинг пешонасидаги эски оқ чандиқ қизариб кетганини кўрди.

Тепада олма каби қип-қизил мусаффо тонг отаётган эди; дераза ортидаги дарахт қизғиш-оқ рангга кирганди. Куна Атиллани оҳиста туртиб, унга деди: «Ма, е». — У олмани олди, муздек эди, ейишга тутинмади. Бледа ёнида, деразага орқа қилиб турарди. «Ол, артиб қўй», — Медюг унга қиличини узатди. Атилла югуриб бориб, қилични тортиб олгиси келди, лекин бунинг ўрнига қўлидаги олмани қаттиқроқ сикди, у совуқ бўлиб, ундаги ях бутун баданига югурарди. У ўзида Медюгнинг темирдек қаттиқ қўзларини ҳис этди.

Адолб кирди. Унинг оёқларига қор илашганди, полга тапиллатиб қоқинди ва Медюгнинг олдига келди. «Мен уларнинг изини топдим, қайиқда дарёнинг қуйи томонига сузишяпти, ҳали қувиб етиш мумкин». — «Ҳозир», — деди Медюг. У Атилланинг кифтидан қаттиқ тутиб, ўзига қаратди: «Сен аёллар билан бирга яширингансан, қўрқоқсан!» Атиллага бу сўз таниш эмасди, лекин маъносини барибир англаб, деди: «Йўқ!» — «Уни мен: мен яширганман!» — қичқирди Куна. «Жим бўл, нега у Бледага ўхшаб

юқорида қолмади?» Атилла Бледа Адолбнинг оёғидан тортиб турганига, Адолб уни итариб ташлаганига бир зум кўзи тушганди, шу ҳақда гапиргиси келди, бироқ индамади. У бошини қуйи солган қуйи турарди, пешонасидаги қайсар жингалак сочлари иккита шох каби диккайганди. «Қайтиб келай, авра-астарингни ағдараман. Эшитдингми?» Ҳамма нарса зил-замбил туюлиб кетди, олма тошга айланди. Атилланинг қўлидан тушиб, ерга думалади. Куна Адолб ва Медюг билан ташқарига чиқди. Атилла Бледа билан бирга ичкарида қолди.

Атилла бошини кўтармай, ер остидан Бледанинг узун юпқа лаблари қандай сузилганини кўрди. «Кўрқоқ», — деди Бледа шивирлаб. Атилла нимадир пастдан, ич-ичидан юқорига отилиб, томоғини ғиппа бўғганини сизди. Унга қўллари Бледанинг томоғига ёпишгандек туюлди, бироқ қўллари жойида эди, у фақат бошини кўтариб, Бледанинг кўзларига кўзларини қадади. Бледа довдираб деди: «Нима бўлди, нима гап?!» У деворга тиралган қуйи қапишиб турарди. Атилла унга қўл теккизмасдан чиқиб кетди.

У бир сиким қор олиб еди, сунг қорни чаккаларига босди. Кунa ёнидан ўтаётиб бир зум тўхтади, лекин ҳеч нарса демади. Атилла ўзининг ёлғизлигини, Кунанинг ҳеч нарса қилолмаслигини англади. Қуёш тепага кўтарилди, мис дарвоза кун нурида ярқираб очилди ва ичкаридан чол кўринди — у оқ отни етаклаб чиқмоқда эди. Атилла ўзини шу от устидан тасаввур қилди, у шох-шаббалардан бўйин эгиб ўрмон бўйлаб учиб борарди... У югуриб келиб отнинг оқ ёлларида тутди, от қизғиш кўзлари билан қараб қўйди. «Тегма! — қичқирди чол. — Бу тангрининг оти!» Атилла каттакон товларни ва тиззаларни эслади: тангри отасидан улкан ва дахшатлироқ эди. «Унинг қўлидан ҳамма нарса...» — Атилла сўз бошлади, лекин давом эттиролмади. Чолнинг қовоқлари қизғиш, катта эди, уларни кўтариб, деди: «Унинг қўлидан ҳамма нарса келади, у ёққа киргинда, сенга нима кераклиги ҳақида қаттиқ ўйла».

Атилла ичкарига кирди. Улкан, қурум босган деворлар уни паноҳига олди, қизил устунларга тортилган парда сезилар-сезилмас тебра-

нарди. Унинг кифтидан муз югурди, кўзларини катта очди, ҳамма нарса Унинг иродаси билан эканлигини ҳис этди. «Мен шу нарсанинг содир бўлмаслигини хоҳлайман!» — шивирлаб деди у, сўнг тек қотиб кутди. Ҳамма ёқ сукутда эди, фақат ташқарида от пишқирарди.

Таомга ўтиришган маҳали Медюг қайтиб келди. Ундан тоза қор хиди келарди, юзи совуқдан қизарганди, пешонасидаги чандиғи оқ сўқмоққа ўхшарди.

— Биз уларни қувиб етдик, фақат биттасини тутолмадик, — деди у, сўнг пичоғини олиб гўштдан кесди. Ҳамма сукут сақлаб тамадди қиларди. Атилланинг егиси келмасди, юраги гўшт бўлакларидан сакраб, олдинга талпинди. Кўз ўнгига дераза келди, ташқаридаги оқ дарахт ялтиларди, мис дарвоза бу ердан кўринмас, лекин Атилла унинг борлигини, кун нурида ярқирашини биларди. Аёллар идиш-товоқларни йиғиштиришганда Куна стол тагидан Атилланинг кўлини оҳиста силаб қўйди ва у бу иш ҳозир содир бўлишини англади. «Мен буни хоҳламайман, содир бўлмаслигини хоҳлайман!» — бор ку-

чини кўзларига тўплаб, деразага қараган кўйи ўйлади у.

Лекин бу барибир содир бўлди. Отаси унга деворга ўгирилишини буюрди. Атилла: «Йўқ!» — деди. Шунда отаси унинг бўйнидан тутиб, темирдек бармоқлари билан деворга қапиштирди. Атилла тишларини қистанча турарди, унга чакка томирлари ёғочга айлангандек туюлди. Кейин у яланғоч оёқлари қалтираётганини пайқади, у ўзини қўлга олди ва қалтирашдан тўхтади, бир марта ҳам бақирмади. Ҳаммаси тугагач, у ўгирилиб гўё тишлари билан отасига қаради ва ташқарига югуриб чиқиб кетди.

Ташқарида қор юмшоқ эди, устида излар қоларди. Дераза ёнида оқ дарахт турар, қуёш товланарди. Бироқ у буларни, одатдагидек, ҳаёли билан эмас, кўзлари билан кўрди, у ёлғиз, бошқалардан айри эди. Унинг улкан товони ва тиззалари бор эди, у қайдадир, жуда юксакдан тишларининг тақирлаётганини эшитди.

Мис дарвоза очик эди, у ичкарига секин қадамлар билан кириб борди. Ортидаги қуёш пастдан ёритарди, унинг узун сояси пардага

қадар етиб, тепага қайрилди. У келиб, пардаларни сурди. Қалдирғочлар қанотларини қамчидай силкиб, иккита бош устида чарх урдилар. Атилла қорайган ёғоч юзларда қушлардан тушган оқ доғларни кўрди. Бу уни мамнун этди. Атилла жилмайди. У тепага, отасига қарагани каби, тангри — бутга қаради, унинг кўзлари тишлари каби тиржайганди. Кейин у полда ётган тилларни, ўртаси ва гирди оқ суяк билан қопланган ликобларни, камонни кўрди. У ёйни кўтариб, ерга турғизди, бир томонини оёғи билан босиб, унга ўқ жойлаштирди. Ёйнинг ипи қаттиқ, унинг қўллари эса митти эди, уни тортишга кучи етмади.

У уйга борлиқ қора ва кўк тусга киргандагина қайтиб келди. У энди нима қилишини биларди. Кечга қадар ўрмонда юрди, узоқларда бўрилар куйлади, у уларнинг қўшиғини тушунарди. Уй эшиги олдида мўйна кўйлакли одамни кўрди, ундан тепада найза тиғи, ундан-да тепарокда юлдузлар мовий ярқирарди. «Нимага кечки пайт дайдиб юрибсан? Ҳамма аллақачон ухляпти», — деди у Атиллага ва эшикни очиб берди.

Атилла бурчакда Адолбнинг қимирлаганини ва яна хуррак ота бошлаганини эшитди, шунда Атилла ичкарига қараб юрди. У эгилганча, қоронғиликда ухлаётганларни исидан фарқлаб, бутун вужудини қулоққа айлантириб юришда давом этди. Худди куппа-кундуздагидек, адашмасдан, Адолб ёнидаги деворда ҳамиша осилиб турадиган пичоқни чаққонлик билан қўлига олди. Адолб тагин хуррак отишдан тўхтади, Атилла қаддини ростлаб, бутун диққатини жамлаган кўйи кутди.

У қоронғи зиналардан юқоридаги уйга кўтариларкан, эшикни эҳтиётлик билан очди, чап деворга қизгиш шуъла тушди, ичкарида чироқ ёниқ эди. У ўзининг нафас олишларини эшитди, эшикнинг муздек темир ҳалқасини бармоқлари-ла қисиб, тош қотди. Кейин шу дақиқада бу ердан барибир чиқиб кетолмаслигини бармоқларию бутун вужуди билан англаб, ичкарига кирди.

Япаски сополчироқ стол устида турарди. Қизил, найзанинг учига ўхшаш аланга бир тебраниб тўхтади. Отаси ва Куна ёнма-ён ёти-

шарди, уй ортиқча қиздирилган, мўйна чойшаб девор томонга суриб ташланганди. Отасининг қўли Кунанинг очиқ кўкрагида эди. Кунанинг бир оёғи тиззасидан букилганди, Атилла қизғиш ғира-ширада унинг танасининг оқлигини кўрди. Атилла тикилган сайин, ичида ҳамма нарса кўпириб оқаётган дарё каби ғалаён соларди. Ўзи шу чоққача англаб етмаган туйғу уни дафъатан забт этди. Бу ҳис кўз илғамас сониягача давом этди, лекин Медюг уйғониши учун шунинг ўзи кифоя эди, зеро унинг вужуди ҳар қачон, ҳатто тушда ҳам тигга ҳушёр турарди. У ағдарилишга улгурди. Атилла тутган пичоқ ёнбошдан, қовурғадан сирғалиб ўтди. Медюг Атилланинг қўлидан ўзига тортиб, унинг манглайига, қайсар жингала сочлари-га узоқ тикилди. Медюгнинг қошлари тугуни бироз ёзилди, чандиғи яна оқарди, сўнг кулди. — «Хўш. Чакки эмас, — деди у ва Атиллага пичоқни қайтариб берди. — Энди бориб ухла». Медюг секин гапирди, Куна уйқуда эди, Атилла яна унга разм солди. — «Тўхта, — деди Медюг. У ўйланди. — Мен Римга гаров жўнатишим ке-

рак. Сен эртагаёқ у ёққа отланасан, Адолб ҳам сен билан боради».

Зинадан тушганидан кейин Атилла даҳлиздан ўтаркан, қоронғиликда нимагадир урилиб кетди. Қўли билан бу асал солинган ёғоч бочка эканлигини билди, ҳамиша шу ерда турарди. Кечагина оқшом у ҳеч кимга сездирмасдан ундан асал олганди, энди унга бу ўтган вақт бир йилдан ҳам ортиқ туюлди. Ўйлаган аҳди ниҳоясига етди, бошқа ҳеч қачон содир бўлмайди.

Шу оқшом Атилла отасини сўнгги бор кўрди. Эртаси куни, Атилла ухлаб ётганида Медюг Адолбни ҳузурига чақирди ва гаплашди, сўнг яна овга кетди. Кечки пайт у ўрмонда тўнғиз қувиб юрарди, кўз яхши кўрмайдиган ғира-шира эди. Медюг тўнғизга найзани аниқ уриш учун эгарда қад ростлади ва елиб бораркан, эман шохига бориб урилди. Ҳамма кулди. Медюг ҳам кулди — ва шу заҳоти вафот этди. Унинг ўрнига акаси Ругила тахтга ўтирди.

Атилла ва Адолб бу пайтда уйдан аллақачон узоқлаб кетишганди.

3

Айиксимон тоғлар ястаниб, сукутга толганди. Кейин улар бирдан қалққандек бўлдилар, отларнинг туёқлари остидан майда ва йирик тошлар учди. Бир кундан сўнг тоғ яшилланди, қор кетиб, ҳаммаёқ гиёҳ ва гулларга тўлди. Атилла жуда ажабланди, уйи томонда ҳали қиш эканлигини биларди, лекин барибир бу кўзи билан кўриб турган ҳақиқат эди. Бу ерда одамлар тош уйларда яшашар, ҳамманинг — эркаклару аёлларнинг бетлари бирдек очиқ эди. Улар қушлар каби чуғур-чуғур қилишар, бироқ Адолб улар билан тиллашишни ҳам, кулишишни ҳам биларди. Атилла уларни кўзлари билан худди оғизда гўштни чайнагандек жимгина ямларди.

Улар деярли дам олмасдан йўл босдилар, Атилла отнинг бўйнига бошини қўйиб ухланинг ҳадисини олди. Кунлар ва тунлар ёмғир сингари ёғиб ўтдилар; дастлаб улар йирик-йирик алоҳида томчи монанд эди, кейин тезлашиб, бари бир хилда майдалашиб кетди. Атилланинг елкалари йўл азобидан зирқирарди. Бир куни кечаси улар шаҳарга кириб боришганида Адолб,

«Мана шу — Рим», деди, Атилла бош ирғади холос, бундан бошқа нарсага курби етмасди ҳам. Уйқунинг забтида у тўшакка йиқилди, тун бўйи тош янглиғ қотди, кундузи у-бу нарса еб олиш учунгина уйғонди ва яна тонгга қадар ухлади. Уни ёт, тош-метиндек қаттиқ шовқин уйғотди, борлиқ зирилларди.

Улар ташқарига чиқишди. Ҳали барвақт бўлиб, ер нам эди. Ер ер эмас, силлиқ қора муз сингари тош эди. Адолб ва Атилланинг отлари ундан юришга чўчирди, улар пишқирар, йўлга кўз қирларини ташлашарди. Атилла ҳам ҳамма нарсага зимдан, отиникига ўхшаш кўз қири билан қарарди. Йўл пастга эниб, отлар сирпанганида орқа оёқларига ўтириб қоларди. Замбил кўтарганлар улардан ўтиб кетишди, унинг пардалари кўтарилганди, Атилла бети очиқ, рангпар одамни кўрди — у узаниб ётарди. Бошқа замбил ҳам ўтди, унда ҳамирдек кўпчиб кетган улкан одам оғир-оғир нафас оларди. Атилла Адолбдан сўради: «Улар юролмайдиларми — ҳаммаси касалми?» Адолб унга ёлғиз кўзи билан қаради ва бир зум уйга толиб, деди: «Улар — бойлар».

Бироқ Атилла уларнинг юзларини кўрганди ва уларнинг касаллигини билганди. У отни оёқлари билан сиқди, оёқларининг бақувватлигини ҳис этганидан мамнун бўлди. У отига қамчи солди, от олд оёқларини кўтариб ирғишлади, пастдаги одамлар букилиб-энгашиб ўзларини чеккага отдилар. Адолб унга: «Бас қил! Қаердалигингни унутдингми», дея қичқирди. Улар секинладилар. Одамлар уларга қарашарди. Атилланинг кўзи қизил қуш кўтариб олган сўқирга тушди, қуш одам овози билан нимадир деб қичқирарди, бироқ Атилла тушида ҳам ҳеч нарсадан ажабланмаганидек бундан ажабланмади.

Улар отдан тушишди, олдиларида олтин дарвоза турарди. У кўзни қамаштириб ялтиллерди; Атилла кўзларини қисди, Адолб уни олдинга итарди: «Қарагин сен, ахир! Бу император яшайдиган сарой». Атилланинг юраги орзиқиб кетди, у император ҳам ўзининг отаси Медюг каби улкан ва қудратли эканлигини биларди. Отаси унинг бўйнидан ушлаб, темирдек бармоқлари билан деворга қапиштирганини эслади. Худди ўша вақтдагидек тишларини маҳкам қисди,

чаккаларининг қаттиқлашганини ҳис этди, сўнг юраги йўрғалаган оддек равонлашди.

У кўзларини очди. Олтин дарвоза олдида аёлларникига ўхшаш очик бетли ва яланғоч оёқли, иштонсиз одамлар худди пода каби уймалашиб турарди. Ҳамманинг кийими бир хил — оқдан, этак томони қизил йўл-йўл эди ва Атиллага уларнинг юзлари худди кийимлари каби бир хил туюлди. «Сенаторлар», — шипшиди унга Адолб. Бу сўз худди ичи бўм-бўш ёнғоқ каби бўлиб, маъзида Атилла учун ҳеч бир маъно йўқ эди. У, «Хун! Хун!» деган овозларни эшитди ва улар Адолб ва ўзи ҳақида гапираётганликларини тушунди, ҳамма бармоқлари билан уларнинг тери иштонларига ишора қилишар ва кулишарди. Кунлардан бир кун уйлари ҳовлисига бир чол тепа ёқдан, ўрмондан занжирланган айиқни етаклаб келганди. Айиқ қорда рақсга тушар, ҳамма томоша қилар, болакайлар ҳар ёқдан айиққа таёқча билан нуқишарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Атилла сенаторларга тишларини иржайтирди, бошини худди буқа каби эгди. Адолб унинг ортидан келиб елкасидан тутди, Атилла эса «Қўйвор!»

деб қичқирди. Бироқ Адолб Атиллани қаттиқ ушлаганди, юзини дарвозага қаратди ва Атилла ўша заҳоти айиқни унутди.

Энди дарвоза очилганди, ичкарида олтин либослардаги улкан аскарлар туришарди, қуёшда уларнинг қиличлари ярқирарди. Олдинда турганининг юзи худди кампирникига ўхшаш салқи эди ва кийимининг ичига худди думалоқ нон яшириб қўйилгандек, қорни дўмпайиб турарди. У қўлидаги шингил мевалардан ер эди. Сенаторлар унга битта-битта яқинлашар ва ҳаммалари кулиб ўтишарди. Атилла отасининг итларига гўшт ташлаганида қанчалар хурсанд бўлганларини эслади. Кампирбашара аскар яқинлашаётганларнинг ҳар бирини кийими устидан силаб кўрар, улар унинг қаршисида қўлларини кўтариб, тўхташарди. Атилла Адолбга савол назари билан қаради. «У уларда қурол йўқмикин, деб қараяпти, — жавоб берди Адолб, — улар император ҳузурига қурол билан ўтмасликлари керак». — «У кўрқадими? Нега кўрқади?» — деди Атилла. Адолб кўзларини қисди: «Билмасам. Бироқ уларда тартиб шунақа».

Аскар Адолбни пайпаслай бошлади, Адолбнинг юзлари қизариб кетди. Атилла қизиб кетди, қўллари ва елкалари қалтираганини ўзи сезди, у Адолбга қичқирди: «Мен йўл қўймайман, уни чавақлаб ташлайман!» Адолб аскарга нимадир деди. Серажин кампирлаблар аввал кўк мевани туфлади, кейин қандайдир сўзларни минғирлади. У қўйнидан бир шингил мева олиб Атиллага узатди ва уни олдинга итарди. Атилла ҳамон титроғини босолмай Адолб билан ёнма-ён борар, Адолб манглай терини артарди, Атилла меваларни турфа рангдаги тошлар устига ташлаб оёғи билан эзди, ундан қонга ўхшаш шира отилиб чиқди.

Улар хонага кирдилар. Бироқ бу хона эмасди, бу нақ чол яшил супурги билан полини супурадиган, бир куни қизлар ундан арқон билан улкан нон судраб ўтган икки бошли тангрининг уйи каби кенг зал эди. Буларнинг ҳаммаси жуда илгари кечган, ўтмишдан бу ёққа фақат Адолбгина келган ва Атилла унинг қўлини маҳкам ушлаб олганди. Бошини ёнбошга олиб, қушлар қарагани каби, бир кўзи билан Адолб шифтга қарарди.

Унда олтин юлдузлар ва қанотли одамлар ҳамда қандайдир мовий тутун акс этганди.

Атилланинг нафас олиши қийинлашди, у теграсига қаради: ортида қизғиш тошдан йўнилган пастак устунда ликоб турар, ундан тутун тараларди. Атилла бурун катакларини кериб, чуқур нафас олди: бу на олов, на хайвон, на одам исини эслатарди, ғалати, жирканч тутун эди. У эгилиб, ёниб турган нарсани ўчириш учун оловга туфлади. Адолб унинг қўлидан қаттиқ тортиб, биров кўриб қолмадимикан, дея кўрқиб аланглади. Унга томон аллақачон кифтига кўк тасма ташлаб олган кичкина букри одам югуриб кела бошлаганди. У Адолб билан римликлар тилида гаплашди. Атилла уларни кузатиб турди. Букрининг қўллари илдизга ўхшаган узун, оқ эди. Дафъатан у Атиллага юз буриб, унга оддий, тушунарли сўзлар билан деди: «Медюгнинг ўғлимисан? Император бундан хурсанд бўлади, у ҳозир чиқади». У кетиб, шу заҳоти қайтиб келди ва Атиллага: «Сен кўрқма» деди. У Атилланинг елкасига узун оқ бармоқларини қўйди. Атилла уларни силтаб туширди. «Мен кўрқмайман!»

Бошини эгиб, букрига қаради, бўйлари деярли тенг, кўзлари иссиқ эди. У кулди, яна гаплашгиси бор эди, бироқ баланд эшиклар ортидаги бошқа хонадан овозлар эшитилди, сенаторлар ўринларидан турдилар.

Атилла худди овда қўли билан ёйни таранг тортган пайтидагидек қулоқлари, кўзлари билан кутарди. Унга эшик ортида худди хўроз қичқиргандек туюлди, бу бўлиши мумкин эмасди, у қулоқларини динг қилди ва шундан кейин эса одам овозларидан бўлак ҳеч нарсани эшитмади. Эшиклар очилди.

Ундан олтин совут кийган, бақувват, яланғоч қўлларига қилич ушлаган улкан одам кириб келди, у Медюгдан новча эди. Унинг ортидан кичикроқ одам, кейин кампирбашара аскар ва тагин кўп одамлар кириб келишди. Атилла қиличли паҳлавонга киприк қоқмай тикиларди: бу ўша, ўша! «Бу — ўшами?» — Адолбнинг қўлидан тортди, бироқ Адолб жавоб бермади, у ҳам тикиларди. Атилланинг юраги ҳаприқди.

Император қиличини тутган кўйи зинага кўтарилди ва у энди янада юксак кўринди. У ерда

Ўриндик турарди, ундаги митти қуёшчалар тонг-
ги шабнамларда ёнгандек ярқирарди. Ўриндикқа
қизил либосдаги ўрта бўй одам ўтирди. «Ана
у — император Гонорий, у тахтга ўтирди, кўрдинг-
ми?» — шипшиди Адолб. Бу одамнинг юзи оқ,
уйқучан эди ва кичиккина оғзи чапга сурилган
бўлиб, худди унинг бирон ери оғриб тургандек
кўринарди. Тангри янглиғ улкан олтин либос-
ли қилич тутган одам тахтнинг орқасига турди.
Шундагина Атилла бошқаси — ўтиргани импе-
ратор эканлигига ишонди. Оқ кийган сенаторлар
бошларини қуйи эгиб, тахт томон кўтарилдилар.
Император уларнинг ҳар бирини қучиб ўпар,
ҳар бирига қарамасдан, мудраган кўйи нимадир
дерди. Кампирбашара аскар ёнбошда, думалок
қорни билан тахтга суяниб турарди. Сенаторлар
ўтаётиб, унга жилмайиб қўйишарди. Кейин тахт
рўпарасига ёш йигит келди, унинг пешонасидан
тер юмалар, катта қизил қўллари титрарди. У
императорга қараб димоғида ниманидир оҳангга
солиб айта бошлади, у бир ўзи гапирарди,
бошқалар жим эди. «У шеър ўқияпти», — деди
Адолб Атиллага. Атилла тушунмади. Шунда

Адолб: «У императорни мақтаяпти, сиз император — ҳаммадан улуғ, ҳаммадан қудратлисиз, деяпти», деди. Атиллага Адолб унинг устидан кулаётгандек туюлди, жаҳлини сочгиси келди, лекин улгуролмади.

Қўшни хона эшиклари очилиб, ундан чол чиқиб келди. У новча, жиддий қиёфали, кумуш сочли эди, ҳамма унга қаради. Унинг қўлида қалин қизил тожли оқ хўроз бор эди, тожисининг орқасига мўъжаз олтин тож боғланганди. У бошини ёнга қийшайтириб, сарик кўзлари билан важоҳатли боқар ва тўхтамай қичқирарди: «Қо-оқ! Қо-оқ! Қо-оқ!»

Император уйқудан энди уйғонгандек тахтдан илдам туриб хўрозни қўлига олди. Унинг кичик оғзи жилмайиб, янада чапга сурилди, у хўрознинг тожисидан ўпди ва илиқ овоз билан унга деди: «Рим, менинг жажжи Римим, бирон нарса ейишни хоҳлайсанми, а?» ва хўроз императорга жавоб берди: «Қо-оқ! Қо-оқ!» Императорга ҳамд-сано ўқиган шоир қўйнига катта қизил қўлини суқиб, сўнг хўрозга чўзди, кафтида дон бор эди. Хўроз бошини ёнбошга

қийшайтириб, сарик кўзлари билан қаради ва донни чўқий бошлади. Сенаторлар ҳам кафтларини узатдилар, қай бирларида дон, қай бирларида гўшт бўлаклари бор эди. Хўроз гўшtlарни кетма-кет ютаркан, бўйнини силтаб қўяр, унинг қизил тожиси ва унга боғланган олтин тож титраб кетарди. Худди бутхонадагидек жимжитлик чўкканди. Олтинлар яркирарди. Қизғиш устунчадаги ликобдан тутун тараларди. Атилла хўроздан, императордан, чўзилган кафтлардан кўзини узмасди. Бирдан унинг қорни худди бир пайтлар Атиллани Куна ҳазиллашиб қитиклагандек титраб-силкина бошлади ва у баланд овозда кулиб юборди.

Ҳамма унга ялт этиб қаради. Ҳамманинг юзида қўрқинч бор эди. Император Атиллага нигоҳини қадади, унинг кўзлари катта ва совуқ эди. Атилла гарданини темирга айлантирди, бу нигоҳларга тоб берди. Император ўгирилди ва лабларини буриб букрига нимадир деди. Букри Атилла олдига югуриб келди ва унинг қўлидан тутди: «Жўна! Жўна бу ердан ҳозироқ!» Тор эшикдан уни узун йўлакка судраб чиқди. Адолб

уларнинг ортидан борарди. Деворлардан кўзсиз бош чаноклар қараб турар, уларнинг кўзлари ўрнида чуқурчалар бор эди. Бу ердаги ҳид бир-оз ёқимли эди, бу чарм ҳиди бўлиб, девор тагида қизил чарм сандиқлар қатор турарди.

Букри нафаси тиқилиб сандиқ устига ўтирди, Атилла ҳам унинг ёнига чўкди. Адолб энгашди, унинг ёлғиз кўзи сарғайган ва ғазабга тўла эди. «Худди хўрозникидек!» — деди Атилла ва тагин эснаб, кула бошлади. — «Тентак! Жим бўл! — Адолб унинг елкасини сиқди. — Агар сен кейин ҳам шу хилда...» — «Кулгим қистаяпти», — деди Атилла. «Мумкин эмас! — Адолбнинг овози қахрили эди. — Бу ерда мумкин эмас. Бу сенинг уйингмас». Букри Атиллага илиқ нигоҳи билан тикилди. «Бу ерда алдай билиш керак, болакай», — деди у. «Алдаш дегани нима?» — сўради Атилла. Букри Адолбга ўгирилди: «Унга сен тушунтир». Адолб деди: «Эсингдами, тулки овига боргандик? Эсингдами, унинг изига тушгандик?» Атилла мовий тусли қорни, унинг устидаги ундан кўкишроқ тулки изларини кўрганди, улар тескари тушган — тулки орқасига тисарилиб қочарди.

«У итларни чалғитиш учун шундай қилди, — давом этди Адолб. — Теварак-атрофда итлар кўп, буни эсингда тут». Атилла жим бош силкиди, у энди тушунди.

Букри ўрнидан қўзғалиб, узун қўлларини силкитганча юриб кетди. У Атилла ва Адолбни катта деразали хонага етаклаб келди. Деразада қизғиш, сариқ, кўк ҳайвонлар ва одамларнинг тиниқ тасвири бор эди, лекин ундан оша ҳеч нарсани кўриб бўлмасди, девор харсанг тошлардан тикланганди. «Сен шу ерда яшайсан», — деди букри. Адолб миқ этмай, уларга орқа қилганча тик туриб букрилган бармоқлари билан деворни чертар, қалин тошлар овозни ютиб кетарди. Кейин букри тагин уларни етаклаб бошқа хонага олиб кирди, унда деразалар йўқ эди, тўрт томон девор, лекин ёруғ эди, қуёш тепадан тушарди. Бу ерда ўн чоғли ёки ундан кўпроқ болалар ва ўсмирлар бор эди. Атилла барини бирдан ёдига жам қилолмасди, лекин уларнинг римликларга хос либосларини эслаб қолди, уларнинг биттаси эса қора иштонда эди. Улар гангир-гунгур гаплашиб туришарди, бирдан жим бўлишди.

Атилланинг олдига оқ либосига доғ тушган одам келди, унинг сарик тақир боши ялтирарди. «Бу Басс, муаллим», — деди Атиллага Букри, сўнг Атилла ёт — римча сўзларни эшитди, уларнинг орасида отаси Медюгнинг ва ўзининг исми бор эди. Унинг атрофини ҳамма қуршаб олиб, кўзлари билан сийпаб кўрар, тегиб кўрарди.

У Адолб букри билан кетганини кўрди. У: «Адолб, кетма!» демоқчи бўлди, лекин ўзига буни тақиқлади. Улар кетишди. Атилла ёлғиз қолди. Теварак-атроф бегона, одамлар ёт эди. Иккита шох каби диккайган жингала сочлари билан у бошини эгган кўйи турарди. Басс унинг елкасига қўлини ташлади, Атилла қўлни тушириш учун елкасини силкитди, лекин қўл тушмади.

4

Римнинг тош ўзанли дарёси туни бўйи ўқирди, уйқу яхши бўлмади. Тонгда черковдан қўнғироқ янгради. Дераза остидаги ҳўтик тошга туёқларини бир сидра уриб, кейин шу қадар ханградики, худди ҳаёти барбод бўлганлиги ил-

кис эсига тушиб қолган янглиғ эди. Бу қаттиқ ханграшдан Приск уйғонди.

У бир неча дақиқа довдираб, пайпасланиб, ўзининг қаерда эканлигини дафъатан англай олмади. Кимдир ёнида пишиларди. Приск бошини бурмасдан, кўз қири билан ялангоч елкани, кичкина кўкракларни кўрди, қизғиш кўкрак учлари энди ғилай кўзлардек шалпайиб ётарди... Приск бирдан ҳаммасини эслади. У шундай қизардики, кулоқлари ловиллаб кетди. Константинополдан Римга шуни деб келганмиди? Евзаний буни билса, нима деган одам бўларди?

Константинополда ҳамма мураббийлар Прискни ақли паст ва танбал деб ҳисоблардилар. Бу гавдали, бесўнақай ўсмирнинг миясида нималар борлиги номаълум эди, келса-келмаса жавоб бериб юборар, устидан ҳамма куларди. Бир куни тарихчи Евзаний сабоғида бўлмагунча шундай давом этди. Евзаний на атом ҳақида, на шеърият тартиб-қоидалари, на Платоннинг урф бўлган фалсафаси ҳақида маъруза қилди, балки айнан Прискни қийнаб юрган масалалар ҳақида гапирди. Маъруза охирида Евзаний китобни

очиб, ундан ўқиб берди: «Лоақал ҳайвонлардан уялайлик. Уларда ҳамма нарса умумий: ер ҳам, чашмалар ҳам, майдонлар ҳам, тоғлар, ўрмонлар ҳам. Инсон эса: «Бу меники, бу эса сеники», деган совуқ сўзларни айтар экан, у ҳайвондан ҳам ваҳшийлашиб кетади». Эртаси куни Константинополь ҳуқуқ-тартибот бошқаруви бошлиғининг қарорига кўра, Евзаний қамоққа олинди. Евзаний жилмайиб, ҳуқуқ-тартибот билдируви бошлиғига китобни очиб кўрсатди, у бу жиной сўзлар авлиё Иоанн Златоустга тааллуқли эканлигини кўрди. Евзанийнинг қамоқдан қайтиб келганидан кейинги биринчи сабоқда талабалар хурсандликларини яширолмай, чапак чалиб маърузани бошлашга анча вақт халал бердилар.

Маърузадан сўнг Приск Евзанийга эргашиб уйига борди ва то қоронғи тушгунга қадар у билан суҳбатлашди. Тонғда у отасига энди ундан пул сўрамаслиги ҳақида хат ёзди ва шундан бошлаб китобларни кўчириб бериш билан кун кечиришга киришди. У тарихчининг севимли шогирдига айланди. Уч йилдан сўнг Евзаний вафот этди ва унга бу улуғ ва шафқатсиз йиллар ҳақида, яъни

ҳали мавжуд, эҳтимол сўнгги, Византия ва Рим империялари ҳақида китоб ёзишни васият қилиб қолдирди. У Прискка Римни кўриб келиши учун оз-моз пул ҳам қолдирди. Приск у ёққа, ҳамма нарсани хастани текширадиган шифокор кўзи билан синчиклаб кўраман, деган катта ишонч билан отланди. Бунинг ўрнига, мана, келганининг иккинчи куниёқ бу аёлнинг тўшагида уйғониб ўтирибди!

Бу унинг ҳаётидаги илк аёл эди. У унинг кимлигини, ҳатто исмини ҳам билмасди. У ҳали деярли бўй етмаган қиз эди, ўн еттидан ҳали ошмаганди. Бироқ кечаси бу қизча уни шундай нарсаларга ўргатдики, у ҳозир ўзининг баданидан, қўлидан, оғзидан уяларди. Дераза тагида яна ҳўтик бор овози билан ҳангради. Приск ҳозироқ, у ҳали уйқудалигида кетишга қарор қилди. Бироқ унга қанча пул қолдириш керак? Бу Евзанийнинг пуллари эди... Прискнинг қулоқлари том битди. У мураббийсининг қордай оқ сочли бошини, сиёҳ доғлари теккан юпун кийимларини кўз ўнгига келтирди. Ғалати, лекин ҳақиқатда шундай: шу сиёҳ доғлари бўлмаганда Приск бу ерларда юрмасмиди...

Приск келган куниёқ тонгдан, Троя майдонидаги халқ кутубхонасига борди. У китобларнинг хидидан, уларни кўрганидан, қаламларнинг шитирлашидан яйради. Фаррош келиб, кутубхона ёпилишини айтгандагина у ҳушёр тортди. Кўчага қоронғилик чўкканди. Приск ўзида мантиқ фани профессори Бассга тавсия хати борлигини эслади. У ҳали китоблар қўйнида эди, кетгиси келмасди, лекин кетиш керак деган қарорга келди.

Бассни у уйи эшигини қулфлаётган пайтда учратди ва қайтиб кетиш мумкин дея хурсанд бўлди. Бироқ Басс уни қўйвормаслигини айтди: улар «Уч денгизчи»да кечки нонуштани бирга қилишади, ҳозир у Римдаги энг севимли жой. Приск хижолат чекди, рад қила бошлади: у ёққа бориши учун кийим-боши унчалик эмас. Басс кулди. Приск унинг жуда одми, айнан Евзанийники сингари сиёҳ доғлари теккан кийимини кўрди. Бирдан у одам ўзига ёқиб қолди ва: «Ундай бўлса — мен розиман» — деди. — «Нима — ундай бўлса?» — қайтариб сўради Басс. Приск тушунтиролмади, қизариб кетди. Басс қиз болаларга хос бу иффатдан кўнглида шавқ туйди, у

бугунги оқшомда бўладиган камдан-кам дилхушликни кўз олдига келтириб олдиндан завқланди.

Улар кўприкка тушишди. Пастда — сувда кўзгудек Римнинг акси товланарди: деразалари милт-милт ёнган улкан иморатлар, ғужғон гуллаб оқ-юмалоқ шакл олган дарахтлар, ним қоронғи саройлар, барчаси ҳар бир дақиқада изсиз йўқ бўлиб кетгудек омонат чайқаларди. Приск ўзининг нимага бу ерга келгани ҳақида гапирди, у эхтирос билан ўзининг ёзилажак китоби ҳақида сўйлади ва Басснинг юзидаги ифодани кўриб, бирдан тўхтаб қолди. Бу табассум эмасди, унинг лаби жойида эди, лекин чехрасида ўнлаб табассумлар жилва қиларди. Синчиклаб қараб, Приск бу беҳисоб ажинларнинг шунчаки ҳаракати эканлигини англади. «Етиб келдик», — деди Басс. У ичкаридан ёритилган қизил пардани суриб ташлаб, Прискни олдинга итарди.

Приск остонада тўхтаб қолди, у кўзларига ишонмасди. У Евзаний бир неча марталаб таърифлаган ва Ювенал, Сенека, Плиний, Аристид асарларида ўқиган Рим ҳашаматига дуч келишга рухан тайёргарлик кўрганди. Бунинг ўрнига

қаршисида ис ёпишган чироқлардан димиққан, шифти қорайган ер ости хонаси, кир-чир ёғоч столлар, қандайдир қарокчи башаралар, искирт кийинган оломонни кўриб турарди. Кираверишда бир кўзи боғланган денгизчи утирарди. Унинг ёнида бир маст қиз бор эди. У Прискка маъносиз тикилди. «О, кўзичоғим! Ма, ол!» — у шу заҳоти энгашиб Прискнинг юзига ўткир атир анқиган очиқ кўкрагини тутди. Приск ўзини чеккага олди. Аёл мувозанатини йўқотиб, бир томонга оға бошлади, уни тутиб қолишга тўғри келди. Аёл Прискка осилиб олди, у яланғоч оёқларини ча-лиштириб орқадан кучиб олганлиги учун ундан қутулиш қийин бўлди. Ҳамма хахоларди. Денгизчи қизга тарсаки солди, қиз Прискни қўйворди ва ўриндиққа чўзилиб қолди. Приск кўзлари билан Бассни ахтариб, атрофга аланглади.

Энди у баттар гангиди; дайдилар, денгизчилар, фоҳишалар орасида у башанг кийинган одамларни ҳам кўрди, аёлларнинг ингичка бармоқларида узуклар ялтиларди. Кўзи боғланган денгизчининг олдига ортиқча зеб-ҳашамсиз қора либосдаги аёл келди, унинг бўйнида фақат катта тил-

ла тақинчоғи бор эди. Денгизчи уни тиззасига ўтқизди, қўлини бўйнидан ўтказиб оҳиста қиса бошлади. Аёл бўғилиб хириллаб қолди. Приск чидаб туролмади, муштини сиқиб денгизчига яқинлашди, бироқ шу пайт орқадан келиб қўлидан тутишди. Бу Басс эди.

— Халақит берма, унга шу ёқади, — деди у хотиржам.

— Ёқади?

— Ҳа. Бу тўшак ўйини олдидаги нозу карашмалар.

Приск қизара бошлади. Басснинг юзидаги ажинлар ҳаракатга келди, алланечук ғимирлади ва у бирдан Прискни савол билан довдиратди: «Айт-чи, ҳаётингда нечта аёл билан бўлгансан?» Приск миқ этмасди. «Биронтаси билан ҳамми?» Қизарганидан Прискнинг мижжаларига ёш тўлди. Унга ҳақиқатни айтиш уят эди, ўзининг бу уятли ҳолидан ҳам уяларди, у айна чоғда жилмайиб турган шу римликни, унинг юмшоқ овозини, қисилиб турган кўзларини ёмон кўриб кетди.

«Басс! Басс!» Атрофдагилар «Басс» сўзини айтиб чапак чалишар, қичқиришарди. «Нима ҳақда

гапирай?» — сўради Басс. Ўзининг лиммо-лим қадаҳида семиз кўк пашшани кўриб қолди ва уни қўлига олиб, деди: «Мана шу пашша ҳақида гапиришимни хоҳлайсизларми?..» Ҳамма истак билдирди. «Сизлар беҳудага куляпсизлар: бу пашша мендан ҳам ёки, азиз тингловчиларим — сизлардан ҳам кўпроқ ҳурматга сазовордир...»

Бу одатий усул эди: у кўзи тушган исталган нарсани мисолга олиб, мантиқ асосида ундан кутилмаган хулосалар чиқара олиши мумкин эди. У бир зумда пашшадан энг мукаммал илоҳий мавжудот ясади. Ахир, шу пашшадан туғилмайдими яратганнинг закоси ила ўлимтикларга қирон келтириши зарур бўлган қуртлар? Ахир, унинг ўзию шу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси Римнинг қолдиқларини еб битирадиган қойилмақом, семиз қуртлар эмасми? У ҳеч кимни аямади, «қуртлар» унинг қаҳрли ҳамд-саноларидан энсалари қотиб, ижирганиб-тиришдилар, бироқ улар пировардида хахолашлари шарт эди, хахоладилар.

Приск бир дақиқа олдин Бассни ёмон кўрганини унутди. Энди у унинг ажинлари уйна-

шидан, овозидан завқланарди, кийимидаги сиёҳ доғларини ёқтирарди, зеро бу одам қачонлардир Евзаний айтган гапларни бошқача тусда гапирмоқдайди.

Кутилмаганда Приск ўзининг номини эшитиб қолди: Басс мантиқнинг қандайдир илғаб бўлмас хийласи билан пашшадан Прискка ўтган эди. Чехрасида ўнлаб табассумлар ила жилва қилиб, у римликларга камёб тухфа келтирган ёш дўсти муваффақияти учун қадаҳ кўтаришни таклиф қилди. У бир зум сукут сақлади. «Қандай? Қандай тухфа?» — атрофдагилар қичқиришди. «Бу унинг бокиралиги», — жавоб берди Басс.

Чапаклар, қийқириклар, кулги Прискни қарахт қилиб қўйди. У бу ердан қочиш учун ўрнидан қалқиб турди, бироқ ўраб олинганди, унинг рўпарасида ишвакор аёл нпгоҳлари, қизиқувчан чехралар, кулгулардан тўсиқ турарди. Кимнингдир атир анкиган қўли унинг лабига шароб тутди, у ютаркан, май томоғини кўйдириб ўтди, тисарилиб, ортидаги ёғоч панжарага урилмагунича чекиниб борди: бу ертўладан ажратиб қўйилган алоҳида бўлма эди. Бўлма пардаси қия очилиб,

бир жуфт ғилай кўз чакнаб кўринди ва шу зум ғойиб бўлди. Приск пастак панжара бўйлаб югуриб бораётган каламушни кўрди. Аёллар довдираб кичқиришар, этакларини кўтаришарди. Каламуш полга сакраб тушди ва ертўла ичкарисига қайсидир очик эшикка ўзини урди, Приск ҳам унинг ортидан шу ёққа отилди.

У ўзини тор тош ҳандақнинг тубида кўрди, қора тўртбурчак осмонда юлдузлар хира, журъатсиз милтирарди. Бу жой исқирт ҳовлича эди, ювинди ва сийдик хиди анқирди. Бурчакда гуллаган дарахт бор эди, Приск бу исқирт мухитдан унга хушбўй, ширин хид етиб келганини туйиб, ҳайратланди. У ҳовлини гир айланиб чиқди, яна ертўлага кириб қолишдан чўчирди. Приск уни бу ёққа олиб чиққан эшик ёнида қоронғи, пастак йўлакни кўрди. Энгашиб, ғадир-будир ғиштин деворни пайпаслаб, юра бошлади.

Бир вақт кўли иссиқ ва юмшоқ нарсага тўқинди. «Бу ердан чиқиб кетмоқчимисан? Юр мен билан». У Прискни кўлидан тутиб етаклади. Ундан ширин атир ва яна қандайдир қуш хидига ўхшаган хид келарди. Бир неча қадамдан сўнг аёл

тагин кулди: «Мен сенинг шу ердан ўтишингни билардим».

Улар кўчага чиқишди. Чиқаверишда иккита кул кутиб турарди, бири чироқни кўтариб, аёлни ёритди. Приск ўзини етаклаб чиққан аёлга разм солди. Катта-катта кўзлар атрофга сузилиб қарарди. Юпқа шоҳи кўйлак ичидан худди сакта кўзлардек икки томонга керилган кўкракларнинг ўткир қирраси бўртиб турарди. «Агар хоҳласанг, қулла сени ҳам олиб бориб қўйишади», — таклиф қилди у замбилга ўтираркан. Приск «йўқ» дегиси келди, лекин «ҳа» деб юборганини эшитиб, ўзи ҳам ҳайрон бўлди. Замбилга чиқиб, аёлга тегиб кетмаслик учун эҳтиёткорлик билан ёнига ётди. Ёғоч дарпардалар «шарақ-шуруқ» қилиб туширилди.

Замбилнинг тасмалари қуллаарнинг қадам товушларига ҳамоҳанг гичирларди. Қоронғиликда аёлнинг қорачиқлари ялтилар, ҳамма ёқни ажойиб хуш бўй чулғанди. Ҳаммоллардан бири қоқинган бўлса керак, замбил қийшайди. Йиқилмаслик учун Приск қўллари билан таянди — дафъатан кафтини шоҳи ичидаги майин

ўткир нарса куйдирди, у чўчиб қўллари ни тортиб олди. Шу дақиқада у ҳамроҳининг югуриб келгандаги сингари тез-тез, нотекис нафас олаётганини эшитди. Приск бу энтикишлар маъносини англади, юраги гупиллаб ура бошлади. У ўзига иссиқ, юмалоқ тиззалар суйкалганини аниқ ҳис этди. Кейин, оқибатидан қатъи назар — чилпарчин бўладими ёки юмшоқ қўнадими — худди тогдан қулай бошлаганга ўхшади.

Приск уни уйғотиб юбормаслик учун эҳтиёткорлик билан тушакдан тушди. Атроф буткул нотаниш бўлиб, хонанинг бир неча эшиги бор эди. У кечаси қизнинг ғуслхонага кирганини ва унинг ҳам бирга киришини, қараб туришини айтганлигини элас-элас эслади. У ўша эшикни ахтариб топди, мармар ҳовузчага иссиқ ва совуқ сувни очиб, бутун вужуди билан бошдан-оёқ тез ювина бошлади. Ётоқдан кулги эшитилди, кулаётган аёл эди. Приск қандай турган бўлса, шундоқ, — сув тўла тоғорани кўтарган қўйи қотиб қолди. Унинг чақириб қолишини ёки ўзи бу ёққа кириб келишини юрак ҳовучлаб кутди, бироқ униси ҳам, буниси ҳам содир бўлмади. Шундан

сўнг у сувни устидан тез-тез куйиб, деярли артинмасдан кийинди-да, юраги гупиллаб, ётоқ эшигини очди.

Хонада ҳеч ким йўқ эди, фақат атир ҳиди ва қандайдир қуш ҳидига ўхшаш ҳид анқирди. Мармар курсида, Приск қолдирган гуллар ёнида бир неча олтин тангалар ётарди, улар Приск унга тўламоқчи бўлганидан ўн баравар зиёд эди. Бу нимани билдиради: у кам тўладими ёки аёл унга тўладими? Приск ҳозироқ аёлни топиш ва бу пулларни унга қайтариб бериш учун ётоқдан отилиб чиқди. У кираверишдаги чоғроқ хонадан югуриб ўтди, олдиндаги эшиқдан кейин майдонча ва пастга кетган зина кўринди. Майдончадаги дераза очиқ эди, рўпарадаги черковнинг кўнғироқ садолари эшитилди. Дераза ёнида бир сиқим бўлиб қолган қари кампир турар ва ибодат қиларди, оёғи остида эса супурги ётарди. Приск унинг олдида келди:

— Хонимингиз қаерда?

— У менинг хонимим эмас. Нотаниш жувон хонанинг ҳақини тўлади ва кетди. Бу ер меҳмонхона.

— Қаерга кетди? Қаерда яшашини биласизми?

— Йўқ, жаноб, билмайман.

Кампир полни супуришга тутинди, Приск довдираган ҳолда бир лаҳза супургининг бориб-келишига қараб турди. Эҳтимол, ҳали улгурар, кўчада уни қувиб етар. Приск зинадан пастга қараб югурди.

Кўчадаги олиб-сотарларнинг қичқириқлари худди шамолдаги қушларнинг чийиллашларидек ўткир эди. Сартарошлар мис тосларини бошларига кўтариб тақирлатишарди. Тош йўлдан аравалар ўтар, уларда сўйилган буқаларнинг танаси ётарди. Кўча ғужғон эди, одамларнинг қиёфалари бир-бириникига қўшилиб қоришиб кетар, шу сабабли бирон аниқ қиёфани эслаб қолиш мушкул эди. Приск ахтарган қиёфа ҳеч қаерда кўринмади, ғойиб бўлганди.

Кутилмаганда аравалар тарақлаши тинди. Олдиндаги извошчи тишларини ғижирлатиб отини шундай савалардики, гўё уни тинчитиб қўя қолишга қасд қилгандек эди, барибир араваси силжимади: йўлда тикилинч юз берганди, одам-

лар елкама-елка туриб қолганди, кимдир зинага кўтарилиб, ниманидир ўқиди. Приск яқин келди.

Эшикка катта оқ қоғоз ёпиштирилганди, бу ҳозиргина осилган расмий рўзнома эди. «Ҳамма эшитмади, яна бир марта!» — кичқириклар янгради. Узун, ғоз бўйин одам қайтадаи ўқий бошлади. Хавотирланишга ҳеч қандай асос йўқ. Орелиан яқинида деҳқонлар солиқ туфайли исён кўтаришган, бироқ улар император қўшини билан ўраб олинган. Эртага ноннинг одатдагича тарқатилиши тўхтатилади... Оломон бўғиқ гувиллади, бироқ ғоз бўйинли одам ўқиркан, овозини кўтарди: «Сизнинг нонингизни чет элликлар емоқда. Ҳукуқ-тартибот назорати бошлиғи фармонига кўра, шифокорлар ва ўқитувчилардан ташқари барча чет элликлар Римдан чиқариб юборилади...»

Оломон жунбишга келди, чапак чалиб юборишди, кичқира бошлашди. «Тўғри!», «Йўқолсин улар!», «Улар бизнинг нонимизга шериклик қилмоқда!» Мис кўза кўтариб олган ёш қирғийбурун яхудий ўзини тор кўчага урди, оломон унинг ортидан ташланди. Зум ўтмай кўзага тош-

ларнинг қандай урилаётгани эшитилди. Рўзнома олдидаги зина энди бўшаб қолганди. Приск кутарилиб, ахборотнинг энг сўнгида Радагост раҳнамолигидаги ёввойи улуснинг Империяга бостириб кирганлиги ҳақидаги хабарни ўқиди.

Кун ярмига бориб, бу хабарни ҳамма эшитди, лекин бу ҳақда фақат сўзсиз — кўз билан гаплашишарди, уни унутишга ҳаракат қилишарди. Ҳеч нарса рўй бермагандек, ҳаммаси аввалгича эди. Қуёш уфқ сари шошаркан, Виа Сакрадаги заргарларнинг тиллаларида, ёқутларида, маржонларида, билагузуқларида юз хил ранг бериб товланарди. Нозик ниҳол, шоҳи либосли аёллар кўргазмалар олдиларида тўхтардилар. Улар жажжи кучукчалар етаклаб олишганди, бу урф эди. Муюлишлардаги пул алмаштирувчи идораларга ўтиб бўлмас, ҳамма жунбиш-жазавада эди, рим пуллари баҳоси бугун тушганди, бу ерда ҳам олишиб, ҳам сотишарди. Бадан терисига расмлар туширилган, мовий кўзли британиялик оломон орасидан оҳиста юриб борарди, уни ўраб олишди, ҳавода муштлар кўринди. «Йўқол! Йўқол, Римдан!» У мовий кўзлари билан тевааракка бир

сидра нигоҳ ташлаб, худди рӯпарасида ҳеч ким йўқдек хотиржам кета бошлади. Оломон довдираб, унинг йўлидан чекинди.

Приск шаҳарда кун бўйи кезди ва ҳамма нарасага чанқоқлик билан боқди, яратилажак китоби-га чизгилар топди. Оқшом олдидан илиқ баҳор ёмғири ёғди, шаҳарнинг энг катта хиёбонидаги оппоқ гуллаган дарахтлар энтикиб нафас олдилар. Сон-саноксиз расталар бир зумда одамлар билан тўлди, сайр қилиб юрганлар ёмғирдан қочиб ўзларини расталарга урардилар. Аёллар кулар, намиққан юпка кўйлакларда улар худди яланғочга ўхшаб қолишганди. Приск димоғига таниш атир ҳиди урилгандек бўлди. У олдиндаги аёлни қувиб етиб, унинг юзига қаради. Бу у аёл эмасди, у эмасди.

Хиёбондаги кўлмакларни ҳар томон сачратиб отлиқ елиб ўтди. Унинг уст-боши лой, қон эди, бир қўли боғланганди. Бу аскар ўша ёқдан, балки ҳозир Римнинг тақдири ҳал этилаётган жанг майдонидан келганди. Ҳамма расталардан отилиб, унинг олдига чиқишди. У отини тўхтатиб, нимадир деди. Энди Прискнинг қулоғига гап кирмас-

ди: хаёлига номаълум жазмани ҳақида кеча Басс билан бўлган жойда бирон нима билиш мумкин деган ўй келди ва шу ёққа қараб югурди.

«Уч денгизчи» ҳали бўм-бўш эди. Пардаси очиб қўйилган остонада кечаги қиз ўтирарди. Бироқ у бугун бутунлай бошқача бўлиб, кийимларини тозалаш билан машғул, кимнингдир хотини ёки синглисига ўхшаб кетарди. У кўзи боғланган денгизчини чақирди. Приск қизариб-бўзариб, кеча орқадаги бўлмада у билан бўлган қиз ҳақида сўради. Денгизчи қиз тўғрисида ҳеч нарса билмади. Шунда Приск тарвузи қўлтиғидан тушиб, хонаси томон йўл олди.

Унинг хонаси юқорида эди. Кўтариларкан, мудом бошқа нарсалар ҳақида ўйлаган ҳолда беихтиёр зиналарни санади. Ўзича фол очди, агар икки юздан ортиқ бўлса, унда... Зиналар икки юз бешта эди. У бирдан енгиллашди, унга энди ҳамма нарса жойида бўладигандек туюлди. Шошилиб чироқни ёқди ва кўрганларини қоғозга тушириш учун ўтирди. Бир катта пашша гинғиллаб шифтга уриларди, Приска, керакли сўзларни тополмаётганлигига гўё шу пашша

халақит бераётгандай эди. У ёзувни кеча кутубхонада йиққан рақамларидан бошлашга қарор қилди ва ёзди:

«Римда икки миллионга яқин одам яшайди. Бунда 46000 ижарадаги уйлар, 1790 сарроф, 850 ҳаммом, 1352 фавворали ҳовуз, 28 кутубхона, 110 черков, 2 цирк, 5 театр мавжуд. Ҳайкалларнинг эса қанчалигини ҳеч ким айтиб беролмайди, кимлардир уларни 10000 дан ортиқ деб ҳисоблайди, бироқ менга шаҳарда қанча тирик одам бўлса, улар ўшанча туюлади. Кўпгина ҳайкаллар яқиндаги зилзиладан шикаст еб, абгор бўлиб ётибди. Худди шунингдек, кўпгина тирик одамлар ҳам...»

Столда пайдо бўлган семиз сариқ пашша чироқ томон ўрмалай бошлади. Приск унга қараб, дафъатан Басс юзидаги ҳаракатга келадиган ажинларни кўргандек бўлди, кейин унинг кўз ўнгидан парда ёриғида гилай кўзлари ялтилаган каламуш, бурчагида дарахти бор исқирт ҳовли, ғадир-будир ғиштин деворлар ўтди. Ҳамма рақамлар гойиб бўлди, ортиқ ҳеч нарса ёзолмади.

У чирокни ўчириб, деразадан бош чиқарди. Тош ўзанли Рим дарёси тиним билмай шовилларди. Қоронғиликда оқ гулга чўмган дарахтлар кечки кийимдаги аёлларни эслатарди. Уларнинг бу ёққа, дераза томонга шаҳарнинг бадбўй хидига қоришган ширин ислари етиб келарди.

Приск ухлай олмасам керак деган хаёл билан ўринга ётди, лекин шу заҳоти кўзи юмилди. Тонгда у худди оғир касалдан соғайгандек тетик, бардам бўлиб турди. У халқ кутубхонасига йўл олди ва тагин машғулотига киришди, бироқ иши давомида бир дақиқа ҳам тўхтамай, ўзи сезмаган ҳолда аёл ҳақида ўйлади. Зеро, денгизда шундай бўлади: салқин, тоза ҳаво — тепада, пастда эса — кўз илғамайдиган бошқа бир лойқа ва илиқ оқим.

Бир пайт дафъатан бу илиқ оқим пастдан юқорига кўтарилди: Приск ўзи ҳам кутмаган ҳолда зудлик билан Басснинг олдига бориш керак, деган мутлақо қатъий қарор билан китобни ёпди — аёлнинг кимлигини ва қаердан топишни фақат у билишни мумкин.

Приск Басс эшигини узок тақиллатди, қаттиқ-қаттиқ муштларкан, энтикиб, сабр билан кутди.

Қўшнилар деразалари очилиб, унга қизиқсиниб қарадилар. Приск тоқати тоқ бўлиб, қайтиб кетди. Бошқа кунлар ҳам бу ерга бир неча бор келди, лекин сира Бассни учратолмади. Бир куни ниҳоят эшикни кўзлари қизарган, касалванд чол очди. Чол Прискка нима кераклигини аранг илғади ва Бассни ҳар куни эрталаб император саройида ўқувчилар билан шуғулланаётган пайтда учратиш мумкинлигини айтди.

5

Улар ўн уч бола эди; бургунд, вестгот, каледониялик, бреон, фаранг, лонгобард, сакс, баювар, аллеман, бритт, илириялик, форс ва хун, Медюнинг ўғли Атилла.

Улар император меҳмонлари саналардилар. Ҳеч қаяққа чиқиб кетолмасликлари учун уларни саройнинг мустаҳкам деворлари ўз бағрига олганди. Дастлаб улар буни ҳис этдилар, ўзларининг ўрмонлари, даштларини эсладилар, сўнг буларни фақат тушларида кўрадиган бўлишди, кейин эса уларнинг аксар тушлари Римга оид бўлиб

қолди. Ўшанда бахтиёр дамлар бошланди. Мамлакат соҳиби саховатли эди. Улар Римнинг энг яхши муаллимларидан сабоқ олардилар. Емак-лари император ошхонасидан таъминланарди. Уларга тамадди қилиш чекланмаган эди, тобора семириб боришарди. Букри улар учун улкан органни чалдиртирар ва мусиқа остида тамадди қилишарди. Катта ҳовлида қизил қум тўшалган улкан доира бор эди, улар бу жойда отда айланишлари мумкин эди. Бўш вақтларида император боғида сайр қилардилар, унинг ҳамма деворларига атиргуллар чирмашиб ётарди. Кираверишда катта қафас бўлиб, ундаги бўри у ёқдан-бу ёққа бетўхтов юриб турарди.

Басс унинг олдидан ўтаётганида бўри тишларини тиржайтириб, қафаснинг темир симларига ташланиб қолар, бўйнидаги юнглари типпа-тик бўлиб кетарди. Басснинг ҳамиша бир ўзи эмас, Пикус номли маймунини эргаштириб ўтишидан бўри ғазабланса керак.

Басс маймунларни яхши кўрарди. Агар унга етарли вақт ва пул беришса, маймунларни Римнинг муносиб фуқароларига айлантира оли-

ши мумкинлигига бошқаларни ишонтирмоқчи бўларди. У Балбурий Медиоланский маймунларда инсоннинг ўтмишини кўриб хато қилганлигини, аксинча, улар инсоннинг келажаги эканлигини исботлашга уринарди. Агарда Басс саройда ўз шогирдлари билан тамадди учун қолса, Пикусни ўнг қўлига ўтқазиб, гаплашиб ўтирарди. Пикус ҳамма нарсани тановул қилишни ва шароб ичишни ҳам биларди. «Биласанми, Пикус, — дерди Басс, — аёлларга эга бўлиш учун сенда фақат бир нарсаси — пул етишмайди». Басснинг ўқувчилари хахолаб, чапак чалишарди. Улар Пикусга қараганда бахтиёрроқ эдилар: Басс уларга аёлларни ўзи танлаб, пулни мурғак ёввойилар тарбиясига ажратилган пул ҳисобидан ўзи тўларди.

Улар Бассга сиғинардилар, унингдек бўлишни хоҳлардилар, бироқ бу рўёбга чиқмаслигини, зеро Худога интилиш мумкин-у, лекин етиб бўлмаслигини англайдилар. Шунингдек, улар ундан, гарчи ҳеч бирини ҳеч қачон жазоламаган бўлса-да, Худодан кўрққандек кўрқардилар. Агар унинг кимдандир кўнгли

тўлмаса, тушлик пайти у ҳақда гапира бошларди. Басс ҳеч бир ёмон гап гапирмасди, аксинча, уни мақтай бошларди. Бу пайт унинг юзидаги ажиннинг ингичка тўрлари билинар-билинемас тимирилар, лекин бу тўрға тушган ўқувчи ўзини қаёққа қўйишни билмай қолар, синфдагилар хахолар, қамчидек тушаётган кулгулар остида қизариб ўтирар ва бу ҳолатини кейин у бир умр эслаб юрарди.

Ун уч боланинг ичида фақат иккитаси римликлар кийимини киймас, аксинча, ёввойиларга ўхшаб иштонда юрарди. Улар лонгобард Айс-тульф ва хун Атилла эди. Айстульфга бунинг учун рухсат берилганди, чунки унинг умри жуда оз қолганди, доим иситма ичида қалтирарди. Атилланики бошқа сабабдан эди. Кечкурун таомдан олдин букри унга рим либосларини келтириб, деди: «Буни сенга император ҳадя этди, бундан буён шунда юрасан». Атилла кула бошлади, ўзини иштонсиз, қизларга ўхшаган ҳолда тасаввур қилиш унинг кулгисини қистатганди. У таомга ҳамма билан биргаликда келди, кийими ҳамон аввалгича — ўзининг оқ қўйлаги ва тўпиғи боғланган кенг

иштонида эди. Басс унга ҳеч нима демади, фақат синчковлик билан бокди. Басснинг унг томонида Пикус ўтирарди, у нозик қора бармоқлари билан балиқ қилтанокларини чаққонлик билан тозалар ва гўштини оғзига соларди.

Атилла учун бу мушкул иш эди. Таом ғалати бўлиб, юмшоқ, атир сепилганга ўхшарди, ортга қайтиб чиқаверар, бироқ у ичига тушиб кетмагунча қайта-қайта ютарди. Басс энгашиб аввал Пикус билан гаплашди, кейин ҳамма билан гаплаша бошлади. Атилла у пайтлар римча сўзларни билмас, тушунмас эди. У дафъатан, қарамай туриб, ўзига қадалган нигоҳларни ҳис этди. Бу унга отасидан, унга қаратилган ҳар қандай тигни қарамай туриб сеза оладиган Медюгдан ўтган туйғу эди. Ҳамма Атиллага қаради. Унинг қаршисида бақалоқ бритт Уффанинг қаққайган афти турарди. Унинг бурни буришиб, биринчи бўлиб кулди, кейин ҳамма хахолади. Басс нимадир дегач, улар энди жойларида ўтиролмаي, туриб кетиб, қоринларини чангаллаб хахолай бошладилар, улар кўз ёшлари орасидан дам Пикусга, дам Атиллага қарардилар.

Унинг бошига қон тепди. У букрининг ҳамда Адолбнинг бу ерда тулки бўлиш керак деган ақидасини унутди. Ўтирган жойидан отилиб турди, кўзлари худди тишлари каби қаҳрли эди. Унинг кўзлари Бассга қадалди ва иккинчи ҳамлада унга ташланиш учун ўртача сакради. Лекин улгуролмай қолди: ҳамма бақириб, ўнлаб қўллар унга ёпишди.

Ўша куни ҳаво илиқ эди, боғдаги катта чинор тагида овқатланиб ўтиришарди. Болалар Атиллани чиқиш жойи олдига судраб келишди ва бўри қафаси ёнида ўзлари сиғинган маъбудга ташланишга журъат қилганлиги учун роса дўппослашди. Улар кўпчилик бўлиб, бари Атилладан гавдали эди, у миқ этмай ётаверди. Бундан кўрқиб кетишиб, калтаклашни бас қилишди ва тарқаб кетишди.

Ҳамма ёқ жим бўлиб қолди, Атилла фақат ёнида кимнингдир тез-тез нафас олаётганини пайқади. У ўрнидан туриб, қафаснинг темир симлари ортидаги бўрини кўрди, у сариқ кўзлари билан унга нимадир деяётгандек қараб турарди. Айни чоғда Атилланинг томоғини алланима

бўғиб турганга ўхшарди ва у шу дақиқада Куна-нинг илиқ қўллари қўмсади. У қўлини темир симлар орасидан ўтказиб, бўрининг илиқ бўйнига қўйди. Бўри титраб кетди, бироқ кўзлари Атилланинг кўзлари билан тутшиб кетганди. «Мен уни ўлдираман», — деди Атилла. Бўри гўё унинг гапини тушунгандай миқ этмасди.

Шу кундан бошлаб Атилла ҳар сафар бўрига гўшт бўлаклари келтириб, ўзининг юрагида ортиқча тутиб туролмайдиган ва унга овоз чиқариб айтиши керак бўлган гапларни гапирадиган бўлди. У ёлғиз бўлиб, бошқа гаплашадигани йўқ эди, Адолб уйига кетганди. Кета туриб у Атиллага: «Отангнинг сўзларини эсдан чиқарма: улар нимани билса, ҳаммасини ўзлаштиришинг керак», — деб тайинлади. Атилла индамай бош кимирлатди. Адолб унинг юзини ғадир-будир қўллари билан илкис силади-да, жўнаб кетди.

Басс букри-таржимонга кичкина хунни рим сўзларига ўргатиш кераклигини айтди. Атиллага бу сўзлар худди уларнинг таомларига ўхшарди: кулоқлари бу сўзларни қайтариб чиқарар, бироқ у сўзлар хотирасида қолмагунга қадар қайсарлик

билан такрорларди. У тезда уларнинг бир неч-
тасини ўрганиб олди, бироқ бу сўзлар унинг
оғзидан тарашага ўхшаб чиқар, ғичирлар, тиш-
ларига уриларди. Букрига буларни эшитиш
кулгили эди, унинг узун оқ бармоқлари тизза-
ларини чертар, ўзи эса нуқул куларди. Бироқ у
Бассга ўхшаб эмас, бошқача жилмаярди, унинг
кўзларида ҳарорат бор эди. Атилланинг у билан
гаплашгиси келди.

— Сен уни яхши кўрасанми? — сўради у
букридан.

— Кимни?

— Муаллимни, Бассни, — деди Атилла. Бук-
рининг бармоқлари жавоб беришни истамага-
нидан, тиззаларида тезроқ ўйнай бошлади ва
у қурукина қилиб: «Сен уни яхши кўришинг
керак», деди. Атилла букрининг ўзини тулки-
дек олиб қочаётганлигини англаб, у ҳам шу
йўлни тутишга қарор қилди ва: «Мен уни яхши
кўраман», деди. Букри жилмайди. «Вой боласи
тушмагур-эй, алдашниям қотирдингми!» Атил-
ла ёлғонни уддалай олмаслигига амин бўлди ва
шу лаҳза унинг ҳолати Адолб бир пайт мерган-

ликка ўргатаётганида нишонга теголмагандаги ҳолатига ўхшаб кетиб, ўзига жирканч туюлди. Бу ҳам худди мерганлик сирларини эгаллаш сингари экан, бунинг ҳам ҳадисини олиш керак.

Букри Атилла билан кутубхонада шуғуллана бошлади. Унинг деразалари рангдор эди, гиламлар, китоблар билан жиҳозланганди. Ҳайкалнинг бошларига ўхшаш бошлар маъносиз нигоҳ билан қарардилар. Рим шовқини бу ерда эшитилмасди. Атилла эса бу сукунатни бузиб юборди: «Каламуш! Каламуш!» дея энтикиб кириб келди у. Император каламушдан ўлгудек кўрқарди, саройда кимдир уни пайқаб қолса, тугиб ўлдирмагунларича ҳақиқий ов бошланарди. Букри даҳлизга югуриб чиқди, Атилла каламуш кириб кетган қизил чарм сандиқнинг остини кўрсатди. Ҳар томондан одамлар югуриб келишди. Атилла бир пайт ўзини дўппослаган бақалок Уффани, баювар Гарицо Дарозни ва бошқаларни кўрди. Уффа пишиллаб, полга ётиб олиб, сандиқ тагига кўз югуртирарди. Каламушни барибир топишолмади. Топишолмагани — чунки унинг ўзи йўқ эди. Атилла буни ёлғондан айтганди. Букри

ва ҳамманинг бунга ишонгани айни муддао эди. Келгусида у бу борада малакасини орттиришда давом этди.

Бир куни саройда ғалати ҳолат содир бўлди. Одамлар бурчак-бурчакда шивир-шивир қилишарди. Атилла даҳлиздан ўтиб бораётганида ҳамма уни кузатаётганини пайқади, бунинг сабаби нимада эканлигини тушунмади. У Уффага, Гарицо Дарозга ва вестгот киролининг ўғли малласоч Теодорикка рўпара келди. Теодорикнинг кийимига насронийлик хочлари тикилганди, зеро у ҳаммадан кўра кўпроқ художўй эди. У бошқаларга кўзи билан ишора қилди... «Агар дўппослашадиган бўлишса...» — ўйлади Атилла, лекин ўйини ниҳоясига етказмади. Гарицо Дароз унга тепадан энгашиб, кифтига қўлини ташлаб, деди: «Ажойиб, ажойиб! Гапира бошлабсан, табриклаймиз. Хоҳласанг, букри кетгандан кейин мен сен билан шуғулланишим мумкин». Гарицо римликларга ўхшаб чучук тилда гапиришидан фахрланарди, ундан атир ҳиди анқирди. Атилла унинг қўлини туширгиси келди, атир ҳидига тоқат қилолмасди, бироқ у анча-мунча малака

орттирганди, жойидан қўзғалмай, Гарицо, Теодорик ва Уффага қараб, тишларини очиб жилмайди. Нега бирдан у билан бундай гаплашяпти? Буни тушуна олмади.

Кутубхонада букри Атиллага: «Эртадан бошлаб Басс ва бошқа муаллимлар билан шуғуллана бошлайсан, мендан етарлича ўзлаштирдинг. Мен жўнашим керак», деди. «Қаерга?» — сўради Атилла. Букрининг бармоқлари тиззаларида ўйнар, сакрарди. У ўрнидан қалқиб туриб, гилам бўйлаб юра бошлади, у Атилла билан эмас, балки ўзи билан ўзи гаплашарди — «Ёввойи босқинчилар аллақачон Италия водийларига ёпирилиб кирганлар, улар ҳозир Флоренцияга яқинлашиб келишмоқда, агар Римни қутқариш лозим бўлса, уни фақат хунлар...» «Хунлар?» — ишонмай сўради Атилла. «Ҳа, мен князь Улд ҳузурига кетаётибман, — деди букри, — у Рим томонидан сотиб олинган, ўзи ҳам, лашқари ҳам». «Йўқ!» — қичқирди Атилла, у фақат шу сўзни такрорларди, бошқа ҳаммасини унутганди. Букри кўрқиб кетиб, унинг оғзини кафтлари билан ёпди: «Бақирма, бақирма! Биров эшитиб қолмасин тагин!»

Атилла ўшанда Гарицо ва бошқаларнинг унга бирдан мулойимлашиб қолганлиги сабабини тушунди.

Флоренция яқинида жанг бошлангани ҳақидаги хабар Римга етиб келган кун жуда безовта кун бўлди. Шу куни Приск император саройига Басс олдига борди.

Басс кутубхонада, қора муртли шифокор билан гаплашмоқда эди. Нарироқда, улкан чарм ўриндиқнинг чеккасида ушоққина лонгобард Айстульф худди қишдаги чумчуққа ўхшаб титраб ўтирарди, унинг кўзлари маъносиз ялтирарди. Шифокор Бассга боланинг узоғи билан бир ҳафта яшадини айтди. Басс Айстульфнинг елкасига қокди: «Қайғурма, болакай! Доктор сенинг узоқ қийналмаслигингни айтди: бир ҳафтадан кейин дардларингдан фориғ бўласан. Боравер!» Доктор болакайни қўлидан етаклаб кетди. Энди Басс бўш эди, — Приск олдига келиб, ҳамманинг оғзида ёввойиларнинг Римга яқинлашиб келаётганлиги ҳақидаги гап-сўз юрганини айтди.

У ҳар доимгидек ҳазил-мутойиба қилар ва куларди. Гўё у мустаҳкам табассум турлари билан

ҳамма нарсадан ихота килинганди, у ҳар қандай хавфни, ғам-ғуссани, ҳатто ўлимни ҳам табас-сум билан даф қила оларди. У Прискка мамнун ҳолда деди: «Шундоқ қилиб, ёш дўстим, бугун Рим билан биргаликда бизлар ҳам анови ушюк ёввойи сингари ҳамма дардлардан мангуга фориг бўламиз, шекилли? Сен хурсанд бўлишинг керак: китобинг учун — ноёб топилма, ажойиб фожианинг гувоҳи бўласан. Яна — ҳамма нарса кунфаякун бўлади, яна — илк яратилиш кунини бошланади. Библиядан фарқи шундаки, бу илк кун ҳайвонлар яратилган бўлади, одам эса, балки кейинроқ, тарих худосининг бўш вақти топилса, агар топилмаса...»

Гапиришдан тўхтамай, у Прискнинг қўлидан тутиб, узун йўлакдан юра бошлади. «Мана ҳозир бурчакка буриламиз — тўхтатиб у ҳақида сўрайман», ичида қарор қилди Приск. Бурчакка бурилишганида у қизарди, гапириш учун ичига ҳаво ютди — гапиролмади. Басс очик эшик олдида тўхтаб, остонада турган малласоч ўсмирга овоз берди: «Ҳозир, Теодорик, ҳозир» ва Приск билан хайрлаша бошлади. Прискнинг манглайида тер

пайдо бўлди. «Агар ҳозир сўрамасам — тамом, кейин уни ҳеч қачон тополмайман...» Басс унинг довдираган, ниманидир қидираётган кўзларини кўрди.

— Менга бирон ишинг бормиди?

— Ҳа... — ғулдиради Приск, уятдан ўзини ҳам, Бассни ҳам ёмон кўриб кетди.

— Унда менинг дарсларимда ўтириб тур, тугатсам — кейин гаплашамиз, — таклиф қилди Басс. Приск қаддини дол қилиб, унинг ортидан юрди. У эшикни ярим очик қолдирди. Малласоч Теодорик туриб ёпмоқчи бўлди, лекин улгуролмади: Басс гапира бошлаганди.

У худди нигоҳи билан ҳаммани бир-бир занжирбанд қилгандек, барчага кўз югуртириб чикди. Бурчакда у Атиллани кўрди. Басснинг юзидаги юпқа тўр ғимирлади. «Салом менинг ёш римлик дўстларим!» — баланд овоз билан деди у. У ҳар куни сабоғини шу тарз бошларди, зеро бу ёввойилар ўзларини энди римликлар эканлигини ҳаргиз ёдда тутишлари керак. «Яшасин Рим!» ҳамма баравар қичқирди. Атилла шохга ўхшаш, тиккайгаи жингала сочли

манглайини қуйи солиб, миқ этмади. Басс унинг олдига келди: «Нега сен мум тишлаб турибсан?» Атилладан садо чикмади. «Хўш, нима дейсан? Биз жавобингни кутяпмиз!» Ҳамма кўзлар Атиллага қадалганди; у буни ҳис этди. «Менинг тилим оғрияпти» — деди у; рим сўзлари оғзидан пичирлаб, тишларига урилиб чикди. «Тилим оғрияпти? Кўрсат, кўрсат-чи, тагин хавфли бўлмасин!» Басс Атилланинг иягидан тутди. Шунда Атилла тилини тишлари орасига олиб қисди, оғзида бир нима «кирт» этганини ўзи ҳам эшитди. Кейин у оғзини очиб Бассга кўрсатди, тилидан қон томчиларди, ҳамма буни кўрди.

Атилла Басснинг кўзларига тикилди, уларнинг кўзлари ўзаро найза отишгандек олишдилар, ниҳоят Басс юзини бурди. Атилланинг юраги ўзининг енгиб чиққанлигини англаб, дафъатан ҳаприқди. Лекин бу сурур бир дақиқагина давом этди. Кулча бўлиб ётган илонлардек Басснинг юзи бирдан ғимирлади ва у ҳаммага юзланиб, деди: «Афсус, афсус, ёш дўстимиз Римни олқишлай олмайди. Аксинча биз, римликлар уни рим учун

олижаноблик билан жангга кирган хунларнинг ватандоши сифатида олқишлашимизга сазовор бўлади. Ва ҳамма Рим олижанобликни қандай қадрлашини билиб қўйсин, чунки бу жангда худди шу олижанобликка бир минг беш юз фунт соф олтин туланган...»

Атилла шундай қаттиқ хўрсиниб энтикдики, ҳамма унга қайрилиб қаради. Адолб жўнаётиб Атиллага ўзининг пичоғини қолдириб кетганди, Атилла уни кийими остидан белига боғлаб юрарди, энди бу пичок уни туртаётгандек бўлиб туюлди. Буни ҳеч ким билмасди, лекин ҳамма бир сониядан сўнг нимадир содир бўлишини ҳис этаётганди. Сукунатда болғаларнинг тез-тез урилаётгани эшитиларди. Деворнинг нарёғида қўшни фабрикада ҳайкалтарошлар ишлашарди, болғаларнинг овози худди юракларнинг уришига ўхшарди.

Ҳаммаси жуда оддий ҳал бўлди: Приск яхшилаб ёпмаган эшикдан қанотларини силкиб императорнинг оқ «Рим» хўрози учиб кирди. Унинг изидан хонага қўлларини чўзган ҳолда бир қиз келарди. Ҳамма ўрнидан турди: у им-

ператорнинг синглиси Плацидия эди. Унинг сочлари ялтирар, улар малла-қизғиш рангда бўлиб, олтин уқа сепилганди. Қизнинг кўзлари кўк бўлиб, озгина ғилай эди, шунингдек, мўъжаз кўкраклари ҳам икки томонга қараб туртиб турарди. «Ушла уни, Басс, ушла!» — қичқирди у. Басс этакларини полга ёйиб ўтирди. Хўроз тўхтади, унинг тилла тожи ёнбошига осилиб қолганди. Плацидия уни қўлига олди, хўрознинг бўйнидаги оқ патлари хурпайиб, хезланиб турди-да, қизнинг кўйлакни туртиб чиқиб тиккайган кўкраги учидан чўқиди. У елкаларини учириб кулди, атрофга сакталик билан назар солди, ҳамманинг кўнглидан, у фақат менга қараяпти, деган фикр кечди.

«Бу менинг ёш дўстим Приск, Византиядан», — деди қизга Басс, Прискнинг елкасига қўлини ташлаб. У қўли остидаги елканинг титраётганини ҳис этди. Қизғиш оғзини ярим очиб Приск Плацидияга қаради. «Византиядан?» — паришонлик билан сўради қиз сакта нигоҳини Приск афтига югуртириб. Шу дақиқада хўроз тагин унинг чап кўкрагидан чўқиди. «Уятсиз!

Басс, буни олиб ортимдан юр, менинг олдимда ўзини йўқотиб қўяяпти!» — «Орамизда биронта ўзини йўқотмайдиган бор деб ўйлайсанми?» — ажинларини ўйнатиб деди Басс. Қиз қоши остидан унга қараб, кулиб юборди. Сўнг у бу ерда ўтирганларнинг ҳар бирини кўзлари билан чўқиб, Басс билан чиқиб кетди.

Барибир у шу ерда қолди, бу ердагиларнинг ҳар биттасида қолди. (Унинг ғалати ҳиди Атилланинг димоқларига кирди. Бу қандайдир нотаниш, чучмал, ўлимтикнинг нафасига ўхшаш хидга қоришган тер ҳиди эди.) Гарицо Дароз лабларини ялади. «Бу қизнинг туклари ҳам сочлари каби олтин бўлса керак. У билан бир кеча бўлишни хоҳлардим! Бошимни гаровга қўйиб айтаманки, бу борадаги санъатда у...»

Гарицо гапини тугатмади; нимадир гумбурлаб ағдарилди, жаранглаб кетди. Бу ваза турган курси эди. Приск Гарицо томон айикдек лапанглаб юраётганда тегиб кетганди. Яқинлаб келиб, нимадир эсига тушиб қолгандек довдираб кўзини учирди; шартта бурилиб эшикдан югуриб чиқиб кетди.

У шовқинли, ойналари каттакон ички йўлакнинг охирида Бассни кўрди, Басс қўлидагини императорнинг оқсоч хўроз асровчисига топширди. Нарирокда Платидия борарди, офтоб нурлари юпқа пайпоқ остидан дўмбоқ оёқларини кўрсатиб турарди. У йўлакнинг охирига етиб қолганди, яна бир дақиқа — ва у кўздан йўқолади... «Приск, тўхта, сен қаёққа?» — кичқирди Басс. Приск унга бир зум ёввойи назар ташлаб, ҳеч нарса демадида, ёнидан ўтиб кетди.

Платидия ортидан қадам товушларини эшитиб, тўхтаб орқасига қаради. У император синглиси, илоҳий малика эди. Прискка киборларча ажабланиб қаради. «Мен янглишган бўлсам-чи, бу шунчаки ўхшашлик бўлиб чиқса-чи?» — миясига урилди унинг. У дилидаги ҳамма сўзларни нутиб, қизариб-бўзарганча қотиб турарди. «Сенга бирон нарса керакмиди?» — сўради у. «Йўқ...» — ғулдиради Приск. У елкасини қисдида, ортига қайрилиб, узоқлашди. Приск унинг рўпарасида икки одам бўйи келадиган император хобхонасининг эшиклари очилганини кўрди. Шу билан ҳаммаси тугади.

Атилла уч кун давомида бўрини кўрмади. У таом пайтида яшириб қўйган парча гўшти олди-да, боққа қараб жўнади.

Ой тўлишган эди, ҳовлидаги тоштахталар юмшоқ ва оқ кўринар, худди қорга ўхшарди. Сарой девори пасти қоронғилик, соя эди. Атилла соқчилар пайқамасин учун соядан юрди: улар олтин дарвоза олдида туришар, қай биридир дарахтга болта ургани, дарахт танасидан қон томчилагани ҳақидаги қўшиқни хиргойи қиларди.

Атилла бўридек овоз чиқармай юриб бориб, боғ томонга ошиб ўтди. Унда ҳам ҳамма нарса оқ ва қора эди. Дарахтлар остида яланғоч аёлларнинг хайкаллари оқариб кўзга ташланарди. Пастликдаги жарликдан аёл кулгуси, овозлар эшитилди, Атилла у ерда Басс, Гарицо, Уффа ва бошқалар аёллар билан ўйнашишини биларди. Бўри қафаси ёнида ҳам, унинг яқинида ҳам ҳеч ким йўқ эди, бўрини эркалаш ва айни чоғда унинг хароратидан баҳраманд бўлиши мумкин эди.

Атилла бўри қафасига тушиб турган дарахт соясига ўтди. Қоронғиликда бўрининг кўзлари худди иккита яшил қўнғиз каби ялтирарди. Атилла темир симлар орасидан гўштни узатди, ёнар қуртлар узоқлашиб, бўри ириллади. «Сенга нима бўлди? Бу менман, бу менман», — деди Атилла, бироқ бўри узоқ бурчакка қисилиб, ириллашда давом этди.

Атилла бўрининг ёвузлашганини пайқади. Га-рицо ва бошқалар темир симлар орасидан таёқ тиқишиб, тез-тез унинг ғашига тегишарди — бугун ҳам шундоқ бўлади деяпти, шекилли. Атилла дафъатан кулиб юборди ва шу заҳотиёқ ҳеч ким эшитмаслиги учун оғзини кафти билан ёпди. Энди у ичида кула бошлади, ҳозир нима бўлишини билиб турганлиги учун кулгисини тўхтатолмасди. У эгилиб, қафаснинг эшигини очди. Бўри кўзлари ялтираб, бурчакка қисилганча ўтирар, бироқ Атилла унинг отилиб чиқиб кетишини биларди. Пастликда, жарлик томондан Гарицонинг овози келди: «Ушла уни, ушла!»

Атилла бўрининг юриши каби товушсиз одим-лаб боғнинг оқ тош йўлаклари томон ўтиб олди.

Агар бу қор бўлганида оёғи остида гирчиллаган бўларди. Дафъатан у тоштахталарнинг чинакам қор бўлиб қолишини ич-ичидан хоҳлади, ҳатто бундан кўнгли энтикиб, бир муддат тўхтади. «Ҳой, ким бор у ёқда?» — кичқирди дарвоза олдидаги соқчи. Атилла чаққонлик билан сояга шўнғиди ва девордаги сув юрадиган қувурни ушлаб қапишди. Соқчи ҳовли ўртасига чиқди, бир муддат аланглади, сўнг ўртоқларининг олдига қайтиб, уларга нимадир деди-да, яна хиргойи қила бошлади. Хавф ўтиб кетди. Саройга кириладиган кичкина эшик шундоқ яқингинада эди.

Атилла ўзининг хонасида қимир этмай ўлжасини пойлаган бўридай қулоқларини динг қилиб турарди. У ҳозир боғдан бақириқлар эшитилишини кутарди, шунингдек, юраги қинидан чиққан Гарицонинг дарахтларга осилишини, кийимлари шох-шаббаларга илиниб йиртилишини, ҳамманинг ҳар томонга тирақайлаб қочишини, бўри бир сакраб Бассни ағанатишини кўз олдига келтирарди.

Лекин боғда ҳамон жимжитлик эди. Балки бўри қафасдан чиқиб, боққа эмас, саройга ўзини

ургандир, саройдан кўчага чиқиб — у ёқдан ҳозир аллақаяларга, балки яланг далаларга қараб йўртиб борар? Атилла бўри билан бир-галикда тобора олисларга қараб югурарди. Яна унинг ичи гумурди, чунки бўри изларини у энди қорда кўрди, бу излар энди бунда эмас, у ёқда, уй томонда эди. Дераза ёнида дарахт турарди, унинг шохлари қордай оппоқ ва момик эди. Елкасида Кунанинг илиқ кафтини сезарди, қуштумшук мусофир олов ёнида ўтирар ва учбурчак шаҳар ҳақида сўйларди...

«Императорни... Қани император? Императорни тезда уйғотиш керак!» Эшик остидан тушган қизил шуъла хонани тигдек кесди. Қўрқувдан ҳаприққан, ҳаллослашдан энтиккан овозлар эшитилди. Атилла эшик олдида югуриб бориб, уни қия очди. У машъала тутган аскарлар ҳарам соҳибига четлаб йўл очишганини кўрди, унинг кампирбашара юзида қизғиш нур титрарди. У учиб турган лаблари билан зўрға-зўрға гапирарди: «Нима бўлди? Нима юз берди?» Атилла бу бўрининг иши эканлигини, аскарлар ҳозир унинг қилмишлари ҳақида гапиришини биларди.

Бироқ у тамомила бошқа нарсани эшитди ва бундан унинг юраги гупуриб, қувончидан бақириб юборишига оз қолди. Аскарлар бир-бирларига гал бермай ҳарам оғасига улар дарвоза ёнида туришганида бир отлиқ югуриб келганини, унинг оти ҳансираб оғзидан кўпик сочганини гапирдилар. Отлиқ хунлар хиёнат қилишганини, улар кутилмаганда Рим бўлинмаларига ҳужум қилишиб, уларни битта қўймай чопиб ташлагани ҳақидаги хабарни келтиришганди.

— Бу Улднинг ўзи! Улар Римга қараб келишмоқда, тонгда шу ерда бўлишади! Жим! Жим! — жон-жаҳди билан бақирди ҳарам оғаси. — У одам қани, қаерда у одам?

— У яраланган, ҳовлида ётибди...

— У балки аллақачон ўлгандир, — сўзини бўлди бошқа аскар. Ҳамма жим бўлди. Машъаладаги мумлар вишиллаб полга тўкиларди. Ҳарам оғаси қўлини силтаб югуриб кетди, аскарлар унга эргашдилар. Саройнинг ички йўлаги қоронғиликка чулғанди.

Улднинг кутилмагандаги хиёнати ҳақида хабар келтирган ярадор ҳали тирик эди. У аскарлар

айтган гапларнинг барини тасдиқлади. Императорни уйғотиш даркор эди, тунда уни безовта қилишга ҳеч кимнинг юраги бетламасди. Бунга фақат Платидия журъат қила олиши мумкин, лекин унинг ўзи ҳозир саройда бўлса-чи? Саройдагиларнинг ҳаммаси императорнинг ўз синглиси билан дон олишишини биларди.

Не бахтки, улар бугун бирга эмасдилар. Боши теграсига сочларини шоша-пиша турмаклаб, Платидия эшикнинг тақиллашидан ички кўйлақда ва қизил туфлида югуриб чиқди. Туфлисининг бир пойи остонага илиниб қолиб, чеккага отилди. Платидия буни пайқамади, у бир пой туфлида шошиб борарди, ҳарам оғаси буни кўриб, эслатди. У тўхтамасдан, югуриши баробарида иккинчи туфлисини ирғитиб йўлида давом этди.

Ётоқ эшиги олдида императорнинг арзанда-си йирик қоматли сарғиш соч аллеман турарди. Платидия хобхонага кирди ва унинг ортидан оёқ учида ҳарам оғаси кириб борди. Императорнинг оқ кучуги каравот тагидан сакраб чиқиб, вовиллай бошлади. Император уйку тўла ковоқларини

кўтарди ва уларни яна юмди. У кўзларини очмасдан, қўлларини осилтирди, сўнг Пласидиянинг этакларини кўтариб, қўлларини тепага — унинг иссиқ, дўмбоқ сонлари бўйлаб юрита бошлади. «Тентак! Бас қил! — қўлини силтаб ташлади Пласидия. — Бахтсизлик юз берди».

Гонорий кўзларини очиб, ҳарам оғасининг титраб турган лабларини кўрди.

— Рим... Рим... — ҳарам оғаси гапиролмади.

— Нима бўлди Римга?

— Рим ўлди! — кутилмаганда ҳарам оғаси бақирди ва йиғлаб юборди.

Император ўрнидан қалқиди. Унинг кичкина, жипс лаблари чапга сурилди, кўзлари чўқимоқчи бўлган хўрозникига ўхшаб юмалоқлашди. «Муртадлар! — кичқирди у. — Бўктириб қўйдиларингми? Келтиринглар, зудлик билан келтиринглар уни бу ерга!»

Ҳарам оғасининг оғзи очилиб қолди, унинг пастки жағи кўм-кўк гўштга ўхшаб осилиб турар ва у император ақлдан озди деган фикрга борди. Кейин император ўзининг суюкли хўрози ҳақида гапираётганлигини англаб қолди. «Йўқ, хўроз

эмас! Рим шахри! Рим! Империя!» — деди ҳарам оғаси императорга ҳар бир сўзни уқтиришга уриниб. «Уҳ, роса кўрқитиб юбординг-ку! Аҳмоқ, менинг жажжи Римим тирикми? Хайрият. Унда нима юз берди ўзи?»

Ҳарам оғаси гапириб берди. Император хунларнинг хиёнат қилишганини, эртага Римни бошишлари мумкинлигини ниҳоят англаб етганидан кейин, оёқларини узатиб, каравотга чўзилди. «Қанақаси эртага? Йўқ, эртага эмас, бундай бўлиши мумкин эмас, бундай бўлиши мумкин эмас...» — гангиб такрорлади у, чойшабни устига яхшилаб ёпиб олишга ҳаракат қилиб, Плацидия унинг қўлидан силтаб тортди: «Тур, ҳозирок ўрнингдан, эшитяпсанми?» Унинг яшил кўзлари игнадек санчиларди. Император кўрқиб ер сузиб унга қаради ва яланғоч оёқларини тезда каравотдан туширди.

Шундай бўлиб чиқдики, Атилла бўрини қўйиб юборган куни Басс боғда эмасди. У уйида эди, олдига Приск келганди.

Приск Басс хузурига худди одамлар жарроҳ олдига боргани каби ташриф буюрганди: бун-

дайлар танасига тиг тегишини билишса-да, танани зирқиратувчи оғриқдан кўра тигни афзал кўришади. Прискни қийнаётган оғриқнинг номи Пластидия эди. Басс уни калака қилиши мумкин, лекин у дардини кимнингдир олдида бақириб айтиши керак-ку, бу борада унинг Бассдан бўлак ҳеч кими йўқ эди.

Басснинг уйидаги ҳолат Приск учун шу қадар кутилмаган бўлиб чиқдики, у дафъатан ўзининг бу ерга нимага келганини ҳам унутди. У қурум босган шифтга, полга ташлаб қўйилган алафдан боғланган супургига, столдаги бир парча моғор босган пишлокқа қараб баттар ажабланди. Басс ғалати ҳолатда — деворга юзини ўгирган қўйи турарди. У қайрилиб қарамай:

— Бу сенмисан, Приск? — деди ва ўша ҳолатида тураверди. Приск довдиради.

— Кечир, Басс, сени кўрмоқчи эдим, агар...

— Сен мени кўрмоқчи эдинг? — гапини бўлди Басс. — Мана, кўр!

У Приск томонга юз ўгирди. Приск бир қадам чекинди; наҳотки шу Басс бўлса? Ҳа, Басс эди, кенг тақир пешонаси, юзидаги ажинларнинг мураккаб

тўрлари ҳам Бассники. Бироқ ҳозир бу ажинлар бўйлаб одатдаги табассум эмас... кўзёши оқарди! Приск Басснинг қулт этиб ютинганини эшитди, бу сувга тош ташланганда чиқадиған овозни эслатди. «Басс, бу сенмисан?» — ўнғайсиз сўради Приск. — «Ҳа, бу — менман... — Басс кесилган бир бўлак пишлоқни олди ва уни синчиклаб кўздан кечирди. Афсуслар бўлсинки, шундай одамман. Сен бундоқ деб ўйламагансан, шекилли?»

У курсига чўкди ва манглайини қўлига қўйди, қўлида бояги пишлоқ парчаси бор эди. «Ҳеч вақо, ҳеч нарса қолмади, — деди у мутлақ хотиржам. — На маъбудлар, на Худо, на туққан ватан. Борлиқ хувиллаб қолди. Унинг лабларида ҳаёт бўсаси бўларди, исми Юлия эди, у ўлди... Менинг хотиним бугун вафот этди». — «Қандоқ қилиб? Хотининг бормиди?» — сўради Приск ва қизариб кетди, эсига Басснинг хотинлар ҳақида гапирган гаплари тушди. Басс бошини кўтарди, унинг кўзлари ифодасиз эди, юзидаги томчиларни териси шимиб олгандек эди. У столга мушт урди, қўлидаги пишлоқ бўлагининг бир парчаси синиб ерга тушди. «У цирк ўйинчиси, буқадек

йигит билан мени ташлаб кетган! Қандай яшаётганлигимни ўз кўзинг билан кўрдинг-а? Нега шундоқ? Шунинг учунки, мен бор топганимни унга ва унинг ўйнашига сарфладим, уларнинг икковиниям боқдим. Бунинг эвазига у мени баъзан-баъзан ҳузурига чақирарди, энди эса...» У ҳамон кўлида ушлаб турган пишлоқ бўлагини синчиклаб кўздан кечира бошлади, сўнг уни стол устига отди ва эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди.

Приск ўзини йўқотганча рўпарасидаги деворга тикилган кўйи гунг ҳолатда қотиб турарди. Сўнг у девордаги зарҳал чорбурчакка олинган суратга тикилди: Пасифая тўрт оёқлаб турган ҳолда ўша буқадек йигит оғушида эди, юзини сочлари тўсганди. Прискка агар у сочларини орқага ташласа, таниш ўша сакта нигоҳларни кўрадигандек туюлди. Суратнинг пастида, стол устида захар тишлари билан бир-бирига туташган икки илон шаклидаги сув соати турарди. Бассдан ҳамон дарақ йўқ эди.

У қайтиб келганида, бояги ожиз, ночор, ғамгин одамдан асар ҳам қолмаган, энди эски ўша — жилмайишлари беадад Басснинг ўзига айланганди.

«Жуда ғалати бўлди — шундаймасми? — деди у. — Бари эсимда: қўлимда бир бўлак пишлоқ бор эди... — у кулди. — Аслида ҳаммаси мутлақ бошқача: бирдан бойиб кетдим, менинг энди у галварсларни боқишимга ҳожат қолмади... Йўқ, умуман олганда, бу менга завқ ҳам беради. У ёқда, саройда бир ёш хун бор, бўйни йўғон, лекин мен барибир бўйнини қайираман!»

Басс жуда тез гапирар, уни худди Айстульф каби безгак тутаетгандек эди. Энди у қўлида кичкина кумуш қутичани ушлаб турарди. У Прискнинг кўзи қутичада эканлигини пайқади. «О, буми? Бу — Хитойдан келтирилган ажойиб дори, улар биздан кўра донишмандроқ халқ, ҳатто қалбнинг ҳам шифосини топишган». У бирдан Прискка ўткир нигоҳ ташлади, тўғрироғи, унга эмас, унинг ичига назар солди ва қутичани унга узатди: «Ма, кўр, бунинг сенга ҳам фойдаси тегади». Приск лом-мим демай олди ва тахир хабдоридан бир дона ютди. «Энди «Уч денгизчи»га борамиз ва янги доҳиймиз Улд шарафига ичамиз. Наҳотки? Сен ҳали унинг Флоренция устидан қозонган ғалабаси ҳақида эшитмадингми?»

У гапираркан, ажинлари кулча илонлардек
ғимирлай бошлади, сўзлари заҳарли, истехзоли
эди. Орқада уларнинг изидан қолмай эргашиб
келаётган кучук аянчли ангилларди.

Улар бир неча мавзедан ўтганларидан ке-
йин ғалати ҳол содир бўлди. Худди теграда
қандайдир девор бор эди-ю, у энди қаёққадир
ғойиб бўлгандай туюлди, Прискнинг кўз олди-
даги дунё дастлаб аста-секин, кейин эса тез кен-
гая бошлади. Кўп ўтмай у бутун борлиқ, ҳадсиз-
ҳисобсиз каттаю кичик нарсаларнинг ҳаммаси —
одатдагидек, унинг ташида эмас, ичида ўзи му-
жассам бўлганлигини ҳис этди. Осмондаги та-
хир, кўкимтир ой, оқ ёғдуга чўмилган Флоренция
кенгликлари, қорайиб, юзтубан ётган мурдалар,
тунги савдо дўкони устидаги чироқ, муқаддас
Малак қасрининг орқасидаги қизил шафақ,
ғала-ғовурли Рим оломони, маст, бочка усти-
да рақс тушаётган соқолли монах, аланга ичига
ағдарилаётган томларнинг гумбурлаши, оловдай
босиб келаётган — Шарқдан ёприлган одамлар-
нинг қора тўлқинлари, оёқ остида ўралашаётган
кучукнинг чорасиз ангиллаши, бу эзгиланган

кучук ва Басс ҳамда Прискнинг ўзи биргаликда қоришиб, қандайдир англаб бўлмайдиган махлуқ қиёфасига эврилган ҳолати, сўқир аскарнинг қўлидаги қизил тўтиқуш, унга ташланган танга жаранглашидан туғилган оғриқ, эртанги зафар ҳақида жар солаётган овоз, тўрт оёқлаб турган яланғоч, мараз, соҳибжамол Пасифая-Плацидия... Ҳамма-ҳаммаси кичрайиб ичига сингиб кетди. У буларнинг барчасини бирваракайига кўрар, эшитар, ҳис қиларди, у бамисоли ҳамма нарсадан бохабар Худо эди.

«Ҳа, ҳа. Зеро: «Инсон Худо бўлиш фармоишига эгадир», бизни Буюк Василий шунга ўргатган. Шундай қилиб, азизим Приск, биз черков ўғитларини бажармоқдамиз... хитой хабдо-рилари ёрдамида!»

Улар кўприк устида, биринчи кун учрашган жойларида туришарди. Қорамтир сувда ҳар дақиқа сочилиб, ғойиб бўлиб кетишга тайёр Рим шуълалари ўйнардди. «У ғойиб бўлди, — димоғига алам тўлиб деди Приск. — У ўзини мени танимаганга солди. Бўлмасам-чи! У малика, мен кимман?» — «Сен ҳозир ўзинг таъкидладинг-

ку, мен Худоман, деб, — кулди Басс. — Шўрлик Худо». Бироқ у шу ондаёқ жиддийлашди, тағин Приск ўша окшом илк бор кўрган жумбоқли Басс-инсонга айланди. Басс-инсон Прискка синчиклаб, теран боқди: «Менинг ёш дўстим, бу ердан тезроқ кетгин. Сен ҳам менинг ҳолимга тушиб қоласан, бу ерда ҳалок бўласан». «Ҳалок бўлиб бўлганман, — деди Приск. — Мен уни кунлаб сарой дарвозаси олдида, театрға кираверишда, кўчада, у кўриниши мумкин бўлган ҳамма жойда пойладим, энди унинг олдиға барчанинг кўзи олдида бораман ва... изҳор қиламан... Мен бундан кетолмайман, чунки бу ерда у бор. Кетолмайман! Пулларим тугамагунча...» — «Евзаний берган пулларингми?» — гапини бўлди Басс. Приск югураётиб, олдидан чиққан деворға урилган одамдек гапидан тўхтади.

Бу девор Евзанийнинг қашшоқ хонаси девори эди. Столда китоблар орасида моғор босган пишлоқ бўлаги, полда алафдан боғланган су-пурги ётарди. Евзаний ўзининг қашшоқ яшаганлигини таъкидлашларидан номус қилишини, йиғиб-тергаб топган бор пулини китоб ёзиши-

га кўмак бўлсин деб Прискка берганини айтди. Бундай буюк ва даҳшатли китобни ёзиш мумкин бўлганида, тўфон пайти Нух ёзарди. «Приск, сени Нух танлаганди, бу китобни битиш сенга ишонилганди, сен эса... Гапир! Тушунтир! Нимага индамайсан?» — қаҳр билан деди у.

Бу Евзаний эди, лекин айна чоғда Басс ҳам эди. Оёқларининг остида чўкаётган Рим чайқалар ва фонийликка юз тутганди. Прискнинг кулоқлари шанғиллади, лабларини ичидан отилган сўзлар куйдирди. «Мен бу китобни ёзаман, — қичқирди у. — Сенга қасам ичиб айтаман: уни ёзаман, бу ердан бош олиб кетаман!» — «Мен сенга ишонаман», — деди Басс. Атрофга аланглаб, у Прискни маҳкам қучди ва ўпди.

7

Шаҳар новвойхонасидан чиққан аланга бошқа уйларга ҳам ўтди. Муқаддас Малак қасри орқасидаги қизил, шишиб кетган осмон ағдарилиб тушишга тайёрдек чайқаларди. Император ётоғининг оппоқ шифтида мудҳиш қирмиз

шуълалар пайдо бўлиб, улар ёстикларда, Гонорийнинг оқариб кетган юзида товланарди. Унинг олдида ҳарам оғаси императорлик совутини тутганча ҳозир у нозир эди. Эшик орқасида министрлар, сарой аъёнлари кутар, сарой гвардиячи аскарлари шивир-шивир қилишарди.

«Сенинг менга раҳминг келмайдими, — жаҳл билан деди Гонорий ва кафтларини Плацидия кафтлари орасига қўйди. — Мана, кўр: мени яна безгак тутяпти. Нимани хоҳлашса, шуни қилишсин — менсиз... Мен Ровеннага кетаман!» У ҳарам оғаси қўлидан совутни тортиб олдида, полға ташлади. Плацидия майда, ўткир тишларини қисди, унинг денгизчиларга ўхшаб сўкингиси келди, бироқ ўзини босди.

Плацидия эшикни очди. Шивир-шивирлар тинди. Бошини кўтариб, бироз расмий оҳангда аниқ-аниқ гапирди: «Император бетоб, у Ровеннага отланмоқда. Унинг ишончи комилки, унингсиз ҳам хоин хунларнинг бошлаб таъзирини бера оласизлар». Аскарларнинг шивир-шивири тагин эшитила бошлади, улар орасидан худди оловдек куйдирувчи айрим баланд овозлар қулоққа

чалинарни. «Бу қанақаси!» — деди Платидия ва аскарлар устига бостириб борди. Улар жим бўлиб, тисарилдилар. Платидия шошмасдан изига қайтди ва эшик олдида тўхтади. «Ҳеч ким қўйилмасин», — амр этди у улкан қоматли малласоч алламенга. Бир оқшом Гонорийнинг ялаб-юлқашларидан ҳолдан тойганида, у унинг олди-дан кетиб, ўз ётоғига ўша алламенни чорлаганди. Бу фақат бир марта содир бўлган, бироқ у буни бир умр ёдида сақларди. Алламен ҳозир худди маъбуданинг амрини эшитгандек, эшик олдига туриб олди.

Кўп ўтмай ҳовлининг тош йўлаклари узра чарм билан ёпилган, оддий, ҳеч қандай зеб-ҳашамсиз арава гумбурлаб ўтди. Император Римдан ҳеч кимга билдирмай жўнашга аҳд қилганди, шунинг учун ўзи билан на соқчи, на аёлларни олганди. Ой ботиб кетди, ҳовли бўм-бўш, қоронғи, фақат шафақнинг қизил доғлари сарой деворларида ўйнади, отларнинг қорачиғларида ялтиларди. Гонорий чеккадаги қизил эшикдан чиқди, у ўз хўрозини кўкрагига босиб олганди, оёқлари остида кучуги ўралашарди.

Кутилмаганда кучук вовиллаб, ҳовлининг бошқа томони девори остида қорайиб турган атиргул тўплари ёнига ўзини отди. У аянчли, ўткир чийиларди, сўнг яна бир бор ангиллаб, жимиди. «Нима бўлди у ёқда, нима бўлди?» — юрак ҳовучлаб сўради император. Ҳарам оғаси қорнини селкиллашиб у томон юрди, бироқ бир неча қадам босмасидан ортига тисарила бошлади, сўнг югурди. Қизил ёғдуларда товланиб, шохлар орасидан отилиб чиққан улкан итни ҳамма кўрди.

Хавфни биринчи бўлиб отлар англадилар: улар пишқириб, олд оёқларини кўтариб сакрадилар ва дарвоза томон отилдилар. Император Плацидиянинг қўлига ёпишиб олди. Ҳарам оғаси йиқилди ва ётган жойида ингичка, хотинчалиш овози билан чинқирди: «Ёрдам беринглар!» Дарвоза ёнидан соқчилар жонҳолатда қочдилар. Плацидия, барибир қочолмаймиз, бир куни аскарлар қўлида ўлгандан кўра шунисиям маъқул, деб ўйлашга улгурди...

Улкан қоматли алламен худди бўри сингари сакраб югурарди, зум ўтмай тош йўлакда

йиртқич ва одам чатишиб кетган юмалоқ тугун ҳосил бўлди. Бўри ётган жойида қолди, алламен ўрнидан турди. Сонидан яланғоч оёғи бўйлаб қон оқарди. У ҳансираб Плацидия олдиға келиб тўхтади ва бахтиёр ҳолатда унга сиғингандек термилди. Плацидия бўйнидан рўмолини олиб, унинг жароҳатини боғлади. Саройнинг ҳамма чиқиш эшиклари очилиб, ҳовлиға ҳарам оғаси чинқириғидан талвасаға тушган одамлар ёпирилиб келди.

Ҳарам оғаси энди император қаршисида турар, пастки жағи осилиб, қалтирарди. «Бу фитна! — қичқирди Гонорий, унинг мўъжаз оғзи тамомила чапға сурилиб кетганди. — Ким уни қафасдан бўшатди, ким? Буни билиб берасан ёки бунга ўзинг жавоб берасан!» У араваға чиқди. «Қайтганимдан кейин...» — шивирлаб деди Плацидия алламенга ва Гонорий ёниға ўтирди. Олтин дарвоза оҳиста очилиб, темир ғилдирақлар тошға урилиб тарақлади.

Императорнинг хос араваси йўқсиллар яшайдиган 5-мавзе — Эсквилин ва Виминални айланиб ўтиш учун кетиб борарди. Шаҳардан чиқишганда

Гонорий ҳамма нарса ортида қолганлигига ўз кўзлари билан ишонч ҳосил қилиш учун бош чиқариб атрофга аланглади. Ой йўқ эди, Рим деворлари қорайиб, фақат уларнинг тепасидаги алвон ёлқинлар ялт-юлт этиб кўринарди: булар машғала кўтариб югураётган аскарлар эди, Рим қалъаси жангга ҳозирлик кўрарди. «Жуда гўзал-а, тўғрими?» деди император. Платидия жавоб қилмади. Император ўриндик остидан йўл тувагини олиб, енгил ҳожат чиқарди, сўнг уни жойига қўйиб, хотиржам ва бахтиёр ҳолатда мизғишга тутинди.

Тонг олдидан деворнинг тепаси салқин эди. Аскарлар бир-бирига ёпишган ҳолда тўп-тўп бўлиб ўтиришар, совуқдан қалтирашарди. Бўлинмаларнинг асабий, чарчаган, кўзлари қизариб кетган бошлиқлари пастликка, оқ туман қўйнига қараб-қараб қўйишарди: у ердан ҳар дақиқада хунлар пайдо бўлиши мумкин эди. Борлиқ сукунатда, фақат олис-олислардан қоронғиликдаги хўрозлар худди соқчилар каби бир-бирига овоз берардилар. Кутилмаганда бир дарвоза тепасида кимдир нимадир деб бақирди ва бу қичқириқ

минорадан минорага худди мумланган ипда югурган оловдек ўтиб борди. Аскарлар жойларидан қалқдилар: «Хунлар! Қани? Қани?» — дея куроллариға ёпишдилар...

Бироқ бир неча дақиқадан сўнг, ҳамма император саройидан — барча казармаларига тарқалсин, деган буйруқ олинганлиги ҳақидаги хабарни эшитишди. Офицерлар ҳеч нарсага тушунмадилар: нима бу — сотқинликми? Римни жангсиз топширишмоқчими? Улар аскарларни ушлаб қолишга уринардилар, бироқ аскарлар оғизлари қулоқда — буйруқни назар-писанд қилмай зинадан пастга қараб югурдилар: маош қўлларига кечагина теккан эди, бу ёғига улар ту-пурадилар.

Қалъа деворлари усти бир зумда бўшади. Рим химоясиз қолди. Эртага улар Римни забт этишадди! Атилла буни эшитиб, оғзини кафти билан ёпар, бахтиёрлигини ичига сиғдиролмай куларди. У Улд римликларни овда тулки итни алдагани каби лақиллатганини англади.

Аскарлар ва ҳарам оғаси императорни уй-фотгани кетишганида Атилла йўлакка чиққанди.

Катта ойналарда шафақ ўйнарди. Атилла кўз узмасди. У тор жойга тушиб қолгандек бўлди, юраги худди қафас симларига урилгандек қовурғаларига уриларди. У тор муҳитдан суғурилиб чиқиб, эртанги кун бўйлаб учди. Шафақ энди Рим устини қоплаганди, Улд кўчадан ўтиб борар, ёлқиндан алвон рангда кўринар, отаси Медюг сингари у ҳам алпқомат эди. Атилла унинг ёнида ўтирар, унинг ҳидини ҳидлар, юраги гуп-гуп урарди. Улар бир-бирига кўз ташлаб кулиб юборишди: олдинда отликлар императорни қувишар, у — пастда, ушоққина, ялангоёқ эди, унга эргашган Басс, Гарицо, Уффа, ҳарам оғаси, Платидияларни ҳам қувиб боришарди...

Ички йўлакдан шип-шип қадам товушлари эшитилди. Бу тунги қўйлақдаги Уффа эди. Унинг бадани оқ, Куна нон қиладиган ҳамир каби юмшоқ эди. Атилланинг олдида югуриб келиб, уни қалтираган қўллари билан ушлади: «Айт, шу ростми, Улднинг...» — «Рост», — сўзини бўлди Атилла ва хонасига кириб кетди, хаёлини бузганлиги учун ундан жаҳли чиқди.

Атилла тўшакка ётиб, кўзларини юмди. Кўп ўтмай у уйида мусофир сўзлаб берган учбурчак шаҳар — айнан Радагостни кўрди. Шаҳар Атилла кафтида эди. У бармоқларини бука бошлади. Учбурчакка қамалган чумолисифат майда одамлар зир югурардилар. Атилла бармоқларини яна қаттиқроқ қисди, одамлар тезроқ югура бошладилар ва бармоқлари орасидан қизил нарса томди. Қўли қизиб кетиб, уйғонди. Пастда, кимдир ингичка овоз билан қичқирарди: «Ёрдам беринглар! Ёрдам беринглар!» Эшикларни тарақ-туруқ қилиб очиб-ёпишар, ички йўлак бўйлаб одамлар у ёқдан-бу ёққа отиларди. «Улд!» — ўйлади Атилла. Унинг юраги қинидан чиқаёзди, ҳамма билан қўшилиб югуриб кетди.

Пастда ҳовлида у бўрини кўрди. Бўрининг жасади тошйўлакда қорайиб ётарди. Атилла унинг ҳароратли бўйнини, ғадир-будир иссиқ тилини, қўлини ялаганларини эслади. Атилла якка-ёлғиз бўлиб қолди... Йўқ, ёлғиз эмас, эртага бу ерга Улд келади! Атилла император бўрини қафасдан ким қўйворганлигини топишни буюрганини эшитди. Атиллага бу ғалати бекинмачоққа ўхшаш кулги-

ли туюлди: улар уни ахтаришар, у эса улар билан ёнма-ён, шу ерда эди.

Саройдабу кеча ҳеч ким ухламади. Тун тугаб борар, осмон яшилланар, ҳовлига салқин тушганди. Ҳамма пастки залда уймалашарди. Атилла ўша ёққа кирди ва ҳарам оғасини ҳаммадан ажралиб турганини кўрди. Ҳарам оғаси боққа қараган деразининг ярим айлана токчасида ўтирар, унинг олдида чўтир аскар турарди. Атилла дарҳол уни таниди: бу аскар кеча дарвоза олдида соқчиликда туриб, қўшиқ хиргойи қилган аскар эди, Атилла ундан сув юрадиган қувурларга қапишиб яширинганди. Аскар олдида Уффа келди, аскар унга қараб бошини чайқади: «Йўқ». Сўнг аскар ёнидан кеча боғда аёллар билан бўлган Гарицо Дароз ва бошқалар ҳам бир-бир ўтдилар. Атилла нима гаплигини англади.

У ҳаммасини бир дақиқада — қуваётган итларнинг хатти-ҳаракатини ҳис этган тулкидек, сўзсиз фаҳм этди. Аъзойи бадани бўйлаб ғалати муз югурди. У кифти билан орқадаги эшик очиқ эканлигини пайқади. Чўтир аскар ҳарам оғасига нимадир демоқчи бўлди, бироқ Атилла турган то-

монга қараб, оғзи очилганча қолди. Атилла аскар уни кўрганлигини ва таниганлигини, у энди бир дақиқани ҳам йўқотиши мумкин эмаслигини ҳар ҳолда сўзсиз англади. Ўриндикдан сакраб турган ҳарам оғаси, аскар ҳамда бошқалар бу ёққа югуриб кела бошлашди. Атилла чаққонлик билан эшик томон бурилди...

Эшик олдида букри турарди. Атилла хато қилганди: ҳамманинг ўрнидан туриб югургани букри кириб келгани туфайли эди. Унинг узун қўллари тиззасидан пастга осилиб турар, юзи чарчокдан ва йўл ғуборидан кулранг тус олганди. Уни ўраб олишиб, жон-ҳолига қўймай гапга тутишар, унинг хунлар олдида бўлганини, ҳозир ўша ёқдан келаётганини ҳамма биларди. Букри ҳеч бир жавоб айтмади, у фақат: «Сув!» деди. Қандайдир аскар унга шароб қуйилган сувдонини узатди. Ҳарам оғаси букри шаробни ютоқиб ичаётганида томоғидаги кекирттак олмасининг ўйнаб бориб-келиб туришига нафрат билан қараб турди. «Етар! Гапир!» — қичқирди у тоқати тоқ бўлиб, букрининг қўлидан сувдонни тортиб оларкан. Букри бўлган воқеани оқизмай-

томизмай гапириб берди. Улд ҳаммани кувиб ўтиб олдинда борарди. Рим бўлинмаси бошлиғи қоронғида уни танимасдан оти жиловидан тутиб бақирди: «Тўхта! Мумкин эмас!» — «Менга-я?» Улд жилмайиб туриб, зобитни асфаласофилинга жўнатди, қолганларни Улднинг одамлари гумдон қилди. Фақат бир аскар — ўша куни саройга етиб келган ярадор отлик тирик қолганди, холос... Букри Улдга бунинг оқибати яхши бўлмаслигини айтди. Ўшанда Улд букрини Римга йўллаб, у «ҳазиллашганини» ва ҳар бир ўлган Рим аскарари учун иккитадан от товон тўлашга тайёр эканлигини етказишни буюрган.

Саройдан шу заҳоти чопарлар ҳамманинг гарнизонга қайтиши ҳақидаги фармон билан югуриб кетишди. Катта, муҳташам хона бир зумда бўшади. Ҳамма ўзини бу кеча ҳаддан ортиқ ҳолдан тойганини хис этди. Букри ҳам хонасига кетмоқчи бўлиб турганди, бироқ Атиллани кўриб тўхтади. Уни бу ҳолатда сира кўрмаганди: кичкина хун шу қадар оқариб кетгандики, худди унинг бутун қони сўриб ташлангандек эди. Букри қўрқиб кетди. «Нима бўлди сенга? Бетобмисан?» —

«Тегма менга!» Атилла букрининг қўлини силтаб ташлаб, боши оққан томонга кетди, энди барибир эди, чунки унинг учун Улд энди йўқ эди.

Тонг пайти у кизил мовут тўшалган тахта супа олдида худди ўшандоқ ранги бўзарган ҳолда турарди. У қилт этмасдан, Улднинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатарди. Бошқалар билан биргаликда Атилла супага кўтарилди. Улд энди яқингинада эди. У Атиллага яқин келиб, уни иягидан тутди, Атилла нафас олишдан тўхтаб, бир сония кўрмади ҳам, эшитмади ҳам. Тишлари қандайдир нарсага астойдил ботганини ҳис этганидагина у ўзига келиб, ҳушёр тортди. Оғзида иссиқ, шўр нарсани туйди, бу Улднинг қони эди, ниҳоят нафас ола бошлади, уни бўғиб турган нарса ўтиб кетганди.

Аскарлар унинг қўлидан тутиб, саройга олиб кирдилар. У оломоннинг қичқириқларини эшитар, бироқ қайрилиб қарагиси келмас, шох каби диккайиб турган жингала сочларини осилтириб бошини қуйи солганча борарди. «Бошингни кўтар! Сенга айтяпман, эшитяпсанми?» Бу ҳарам оғасининг овози эди. Атилла нигоҳларини

кўтарди. Олтин дарвозалар ярқирар, унинг олдида ўша чўтир аскар турарди. Аскар кўзларини қисиб, Атиллага назар солди ва: «Бу ўша!» — деди. Ҳарам оғасининг кўкимтир пастки жаги қалтираб кетди ва ўдағайлади. Атилла тишларини қайрагандек ҳарам оғасига қаҳр билан тикилди, у ўқталаётган муштини пастга туширди. Сўнг ғазабдан кўпикланиб, аскарларга қичқирди: «Олиб бориб қамаб қўйинг, ўтирсин ўша ёқда!»

Темир лўкидон сурилиб, илмоғига келиб тушди. Атилла бўрининг бўш қафасига банди қилиниб, унинг эшигига катта қулф осилди. Чўтир аскар Атиллага орқасини ўгириб кийимини кўтарди-да, йўл-йўл чандиқлар тушган кетига қўли билан шапатилади. У эшикка ташланди, темир симларга ёпишиб бор кучи билан силтади, улар жаранглаб кетди. Аскарлар томоша қилишар ва кулишарди. Атилла улардан юз ўгириб, тишларини ғижирлатганча турди. Елкасида ва орқасида худди қамчи зарбаларига ўхшаш қулгининг куйдирувчи изларини ҳис этди.

У чучук тилли овозни таниди, Гарицо ва унинг улфатлари келганди, улар билан бир неча римликлар ҳам бирга эди. Гарицо томошабоп хайвон соҳиби қиёфасига кириб, чучук тил билан қафасдаги йиртқичнинг ёввойи фазилатларини мақтай бошлади. Атилланинг манглай томирлари бўртиб кетди, улар ҳозир ёрилиб кетадигандек туюлди, бироқ у қилт этмади. Нимадир биқинига, елкасига туртди. У қайрилмади, лекин кўзининг қири билан қафасга киритилган узун таёкнинг учини кўрди. Оёғи остига тишланган олма келиб тушди, кейин бошига кимдир аниқ пойлаб отган тош тегди. У қимир этмай турарди. Улар зерикишиб, тарқашди. Кейин бошқа одамлар, аёллар ва эркаклар келишди. Атилла уларнинг овозини эшитди. Улар кўпайиб боришди, гўё боққа қафасга солинган хунни томоша қилгани бутун Рим кўчиб келгандек эди. Улар ён томондан, унинг юзини кўриш учун яқинлашганда Атилла кўзларини юмиб олди. У бармоқларини омбирдек қисиб турарди, кечаси бир сония тушларига кирган учбурчакли шаҳар унинг қўлларида бўлиб қолса эди! У турган кўйи

шундоқ бўлажагига ишонар ва ўшанда уни шундай сиқадики, ундан қонлар томажак.

Ҳарам оғаси императорнинг изидан унга ҳамма нарса ҳақида хабар етказиши учун чопар жўнатди. Чопар императорни оқшом пайти, қуёш ботаётган палла қувиб етди. Император йўлга яқин жойда, ўрмон ичида қизил гиламда ётарди. У эндигина тамаддини тугатганди, керагидан ортиқ еганлиги учун жиндек қайғуга ботган, у Худо ҳақида ўйларди. Бироқ Платидия ҳарам оғасининг ҳисоботини ўқий бошлаши билан, чехраси ёришди. «Нима? Нима? Саркардани тишлаб олди?» У кўзидан ёш чиққунча хахоналади. Кейин мижжаларини артди ва Платидия бўрини ўша хун бачча қафасдан бўшатгани, энди уни қандай жазолаш кераклиги тўғрисида ҳарам оғасининг саволини қайтарди ва хатнинг давоми-ни ўқиди. Император лабларини буриб, индамай ўйга толди. Кейин қаламни олиб, ҳарам оғасига бир неча сўзни ёзди-да, хатни чопарга топширди.

Эртаси куни тонгда ҳарам оғаси қафас олди-га келиб, қулфни олди ва эшикни очди. «Ҳей, сен, чиқ!» Бироқ Атилла чиқишни ҳеч хоҳламасди,

у темир симларга ёпишиб қолганди, уни ажратиб олишолмади. Чўтир аскар қиличи ғилофи билан унинг бармоқларига урди, оқариб кетган бармоқлар очилди, шундагина уни олиб чиқишга муваффақ бўлишди. Аскар унга: «Сен нега типирчилаяпсан? Энди қафасда эмас, хонада ўтирасан, то...» деди. — «Гаплашилмасин!» — қичқирди ҳарам оғаси. Аскар жим бўлди. Атиллани нотаниш бўш хонага олиб бордилар ва унга қамаб қўйдилар.

Эшик пастак бўлиб, темир билан қопланганди. Хона бурчаксиз — думалок шаклда эди. Атилла гир айланар, қалин деворлардан садо чиқмас, уларнинг боши ҳам, охири ҳам йўқ эди. Унга худди ҳамиша шундоқ бўлгандек, ҳеч қачон бошқа ҳеч нарса — майса ҳам, қор ҳам, Кунанинг ҳароратли кафти ҳам, бир кўзли Адолб ҳам бўлмагандек туюлди. У акаси Бледани эслади, елкасида унинг совуқ бармоқларини ҳозир ҳис этганида эди, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетарди. Емиш ва сувни у ухлаётган пайтида келтиришарди, у ҳеч бир кимсани кўргани йўқ. Пол бўйлаб қора чизиклар тортилган шуъла — юқоридаги

юмалоқ ойнадан таралаётган акс секин силжирди. Қора соя оҳиста деворга, шифтга ўрмалаб бориб сўнардди. Акс соя қайта такрорланар, доирасимон ҳаракат қиларди. Кейин кутилмаганда доира ёрилди, эшик очилиб, одамлар киришди.

Дераза ҳали ғира-шира ёруғ эди, бироқ Атилла ухламаганди. У қалқиб турди ва бақиргиси келди, бироқ кейин одамлар тўпланиб уни томоша қилишини, бу ундан баттарроқ бўлишини ўйлаб, фикридан қайтди. У: «Мен ўзим бораман», деди. Ҳовлига тушди. У боғдаги ҳўл ўтларнинг хидини чанқоқлик билан димоғига тортди ва осмонга қаради, осмонни шафақнинг тарам-тарам қизил шуълалари қоплаганди. Дарвозанинг шабнам қўнган олтин сирти нурсиз эди. У хотиржам қадам ташлар, бироқ кўзлари билан дарвозадан сакраб ошганди, у ўзига деди: «У ёққа олиб чиқишганидан кейин...»

Дарвоза оҳиста очилди, Атиллани кўчага олиб чиқишди. У бутун вужуди билан шундай таранглашдики, борлиғи жаранглаб кетгандек бўлди. Бир дақиқа у пастликда туманга чўмиб ётган Рим устидан учиб, олис ўрмонларнинг яшил чизиғи

қадар борди ва яна ортига қайтди. У ерда кигиз қалпоқли қамчи ўрнига хипчин ушлаган чол бор эди, у ўтин ортилган арава ёнида борар, ундан бир палён чиқиб турарди. Атилла уни кўзлари билан илғаб, қоматини сезилар-сезилмас букди ва сакраш тараддудида мускулларини таранглаштирди. Орқада, дарвоза ёнидаги тош ўриндиқдан кимдир ўрнидан турди. Атилла бу ҳаракатларни ҳам илғади ва энг сўнгги дақиқаларда шахд ила олдинга интилган кўйи ўрнидан турганларга кўз қирини ташлади. Шу пайт кўзлари, оёқлари, қўллари, юраги — бутун аъзои бадани тўхтаб қолди. У ҳавони ютиб сира нафас чиқара олмасди, тош қотиб қолганди: ўриндиқдан унга томон бир кўзли Адолб келарди... Унга қараб отилсамикан, вужуди билан бағрига чирмашсамикан, тўйиб ҳидласамикан!

Бироқ Атилла бунини ўзига ман қилди, у қимир этмай турар, римликлар уни кузатаётганликларини сезарди. Адолб келиб унинг қўлини олди. «Нима ишлар қилдинг бу ерда? Бизга, келиб сени уйга олиб кетишимизни айтишди». Атилланинг лаблари қимирлади, лекин бирон сўз деёлмади.

Шунда Адолб кушларга ўхшаб бир кўзи билан ёнбошидан римликларга қаради ва Атиллага бошлиққа, князга мурожаат қилгандек мурожаат қилди: «Жаноб, ҳозир жунашга рухсат берадиларми?» У бунинг римликлар тушунсин учун энди уларнинг тилида айтган эди. «Ҳа, ҳозир», — буюрди Атилла. Унинг юраги тез урар, хаприкар, учгиси келарди, бироқ у ўзига оҳиста юришни буюрди ва тевадига назар солмасдан юриб кетди.

Улар уч йил илгари ўтган йўлларида кетишарди. Атилла оқ тошли шаҳарларни, лойқа, кўнғир дарёларни, яшил айиқларга ўхшаган тоғларни танирди. Энди унинг нигоҳлари ўзгача эди, бошқа нарсаларни ҳам илғарди.

Бир куни кечки пайт нон ва гушт сотиб олиш учун қишлоққа кирдилар, бироқ унда ҳеч зоғ йўқ эди. Ҳамма эшиклар ланг очилган, шамол ўйнатиб турарди. Столда идиш-товоқлар сочилган ҳолда ташлаб кетилган, кўрпалар йиғилмаган эди. Бир уй остонасида оғзини катта очиб озғин мушук миёвларди. «Бу ердан вабо ўтмадимикан?» — деди Адолб. Отлар ўзини четга ташлаб, қулоқларини чимирдилар.

Кўп ўтмай улар йўлда бораётган араваларга етиб олишди. Ҳар хил тугунларга тўлиб-тошган аравалар устида аёллар ва болалар ўтирарди. Эркаклар аравалар ёнида кетишарди. Адолб гап қотди, улар ер солиғини ортиқ тўлаша олмасликлари сабаб, бу жойларни ташлаб кетишаётганини айтишди. Дард-ҳасратини тинглашаётганини кўришиб, ҳаммаси жўрликда кимларгадир дўқ қилиб, қарғаниб, шаккокликка қадар бориб қичқира бошлашди. Атилла уларга разм солиб, ҳар бирини хотирасига муҳрларкан, кулиб юборди. «Нега куляпсан?» — сўради Адолб. «Буларнинг бари ҳали қўл келади», — деди Атилла. Адолб у билан ёнма-ён юриб, узоқ вақт жим борди, кейин уни биринчи бор кўраётгандай боқиб, деди: «Балосан-ку!»

Маргга яқинлашганда йўл ҳалқаланиб, илон изи бўлиб, тепага ўрларди. Адолб Маргга қуёш ботмасдан, шаҳар дарвозаси ҳали очиқлик пайтида етиб бориш учун ошиқарди. Бироқ Атилла бурилишда бирдан отини тўхтатиб, пастликка, водийга энгашиб қарай бошлади. Адолб жаҳли чиқиб, сўкинди. Атилла ўгирилди, бироқ ҳеч нарса

демади, лекин унинг кўзлари Адолбни темирдек тешиб ўтди. Адолб оғзини очганча қотиб қолди.

Пастда, водий узра Рим бўлинмалари тўхтаб, аскарлар қўнимгоҳ қуришмоқда эди. Атилла ўшаларга қараганди. Икки соатдан сўнг у ерда мўъжаз тўртбурчак шаҳар пайдо бўлди, яшил кенгликни доира шаклида тупроқ деворлар ўради, текис кетма-кет тикилган чодирлар оқ кўчаларга ўхшарди. Атилла қилт этмади, ҳаммаси ниҳоясига етмагунча кўз узмади, ниҳоясига етгандан кейингина от жоловини тортиб йўлга тушишди. Қуёш аллақачон бошини уфққа яширган, ундан осмонга ёйилиб кетган қизил патли дум қолганди, холос. Маргга етиб келишганларида дарвоза ёпилганди. Адолбнинг кўзи қаҳрга тўлиб, косасидан чиққудек бўлди, у Атиллага сен туфайли кечикдик демоқчи эди, бироқ унга боқиб, бир сўз ҳам демади: у Атилланинг кулмаётгани, унинг нега бундай жиддийлигини англагач, ўзи ҳам ҳайратланишини ҳис этди.

Тонгда Маргдан чиқиб кетишди. Нақ Римнинг ўзидан далалар, дарёлар, тоғлар оша интилган тош йўл шу ерда тугарди. От тўёқлари энди ду-

пурламасди, чунки оёқлар остида энди тош эмас, ер, тупроқли замин бошланган эди. Тепадан, бамисоли қуёшдан оқаётгандек тўрғай садолари тараларди. Еллар эшилар, оғизларда ҳуштак чаларди. Атилла уни оғзи, бурун катаклари, бутун вужуди билан ютарди. У бўғриқиб кетди, кўзлари чақнарди, тагин у болага айланди. Йўл давомида елиб бораркан, оёқларини қисиб отнинг қорнига осилар, гиёҳларни дасталаб юлар, Адолбга қарата уларни мамнун силкитарди.

Туш пайти улар йўлнинг чеккаларига ўрнатилган икки устун оралигидан ўтдилар, уларга мис мўйловли ёғоч каллалар осилганди. От тезаклари, дарё, тутун хидлари анқиди. Пастликда, қирғоқ бўйлаб савдо-сотик қайнарди, қамчилар шарақлар, отлар кишнарди: Оғоч устунлардан узоқ бўлмаган жойда темирчилик устахонаси жойлашганди. Унинг ортида, сариқ лой девор тагида Атилла бир неча одамни кўрди: белбоғларини бўйинларига осиб, иштонларини туширган ҳолда чўққайишиб, эринмасдан гурунглашишарди. Атилла Римда бунақа ҳолатни унутиб юборган эди, ҳозир болалигида кўп бор

кўрган манзара дафъатан ёдига тушди. У шундай қаттиқ кулдики, Адолб ҳайрон бўлиб унга боқди. «Ахир қарагин, қарагин!» — деди Атилла устахона орқасида ўтирганларга бармоғи билан ишора қилиб. У кулгидан, бахтиёрликдан, ўз ерини таниганлигидан энтикар, лекин буларни Адолбга тушунтириб беришга сўз тополмасди.

Адолб барибир англаб етмади. У безовталаниб, калхатдан кўрққан куркага ўхшаб, бир кўзи билан олисларга боқарди: ким билади уларни у ёқда нималар кутмоқда?

Катта юмалоқ зал лик тўлган эди, битта ҳам бўш жой қолмаганди. Юзлаб кўзлар киприк қоқмай Буюк Язоннинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатарди. У эгнига енгсиз тўн ташлаб олганди, сачраган қон доғлари кўзга ташланмаслиги учун тўн қизил рангда эди.

Язон рўпарасидаги мармар столда белигача ечинган аёл ётарди. Унинг кўкиш томирли, оқ, юмалоқ кўкраги билинар-билинемас кўтарилиб-тушар, афтидан, у ухларди. Язон унга эгилди, кўлида пичоқ ярқиради. Биринчи қаторда ўтирган томошабинларнинг ранглари оқариб

кетди. Язон уларга сал пастга қараган нигоҳини югуртириб жилмайиб қўйди, кейин пуштиранг сийнани ушлаб, аёл кўкрагидаги этни тортди, пичоқ билан сезилар-сезилмас ҳаракат қилди — тиф теккан жойдан қон сачради. Аёл кимир этмай, ухлашда давом этди.

Аёлни ухлатган нарса Язон кашф этган дорининг ажойиб таъсири эди. Унинг халқ кўзи олдидаги жарроҳлик ишлари Римда энг томошабоп бўлиб, зодагон аёллар уни олқишлар, рақиблар эса кўролмасди. Ҳозир залнинг ҳар жойидан мушталарини ўқталиб, бу — қотиллик, аёл — Рим фуқароси, ахир, бунга йўл қўйиб бўлмайди, дея қичқириб, ўринларидан қалққанлар ҳам ўшалар эди. Қалин, қизил лаблари билан жилмайиб, Язон қўлларини кўтарди. Зал жим бўлди. «Маълум бир муддатга менинг мухтарам ҳамкасбларим ҳақ бўлдилар ҳам дейлик», — деди Язон. У аёлни қолдириб, саҳнанинг бошқа томонига ўтиб, пардани очди. Ҳамма у ерда ўриндиқда кимир этмай ўтирган одамни кўрди. «Бу одам — меники, — деди Язон. — У — қул, сотиб олганман, бутунлай меники, бошдан-оёқ. Бироқ мен унинг

фақат битта оёғини олиб қоламан — кейин уни қўйвораман, у озодликка эришади. Ўйлайманки, энди ҳеч қандай эътирозларни эшитмасам керак?» Довдираб қолган Язоннинг рақиблари сукутда эдилар.

У қулга эгилди. «Камол!» — баланд овоз билан чақирди уни... Қул қимир этмай ўтирар, сочлари калта олинган бошини қуйи солиб ухларди. Чап қулоғи устидаги бир тутам оқ сочи кумуш тангага ўхшаб кўринарди.

Приск дафъатан эслади: қизил супа, кўтарилган эпкин, тахт вакили тўнининг чувалган этаги... У тахт вакилининг кўлидан тутиб қолган кулнинг ўзгинаси эди.

Приск залга кираверишда, кечикканларнинг зич тўдаси ёнида турарди. Язоннинг жарроҳлик намойишига тасодифан кириб қолди. Унинг бугун Римда охирги куни эди, кечқурун Остийдан Константинополга сузиб кетадиган кема учун унга алоҳида жой сотиб олинганди. Юклари боғланган, бир неча соат бўш вақти бўлганлиги учун Троянов кутубхонасига кирганди. У мутолаахонага ўтолмади, уни шоҳи кийимларию

шивир-шивирлари билан ғимирлаётган, асабий, бўғриқиб нафас олаётган оломон: танноз фоҳишалар ва зодагон аёллар, тепакал ёшлар ва ёшараётган чоллар, от хиди анқиб турган цирк ўйинчиси ва аёллар атрини сепиб олган епископлардан иборат тўдалар тутиб қолди. Приск Нух ўз кемасига турли жониворлардан намуналар олгандек ёзажак китобига ўзи билан турфа туйғуларни олиб кетиш учун Римга сўнгги марта бош суқишга жазм этди. Ҳар томондан сиқувда қолиб, у эшик олдида кўзларини хиёл қисганча киёфаларни ўзига муҳрлашга ошиқарди.

Залда димиққан, таранг сукунат ҳукмрон эди. Фақат оғир ва бўғиқ энтиқиш эшитиларди, бу қон хидини туйган Римнинг нафас олиши эди. Қул столда ётар, унинг йўғон, бақувват оёғининг тиззасидан юқориси қип-қизил эди, остидаги оқ мрамардаги қизил ҳалқоб яна ҳам кенгайиб борарди. Язон ташлаган пичоқ мрамарга ўткир жаранглаб урилди, қўлига аррани олди, уни кўздан кечириб, атайлаб имиллади: моҳир актёр, одатда томошабинни энтиктириш учун олдиндан мўлжалланган нозик сукутга риоя қилади. Лаҳзалик сукут ни-

хоясига етди — бутун зал тирик одам суягига ботаётган арранинг дағал садосини эшитди. Оқариб кетган аёллар оғриқданми ёки бениҳоя лаззатданми қисилган тишлари орасидан нафас олишарди, улар эркакларга ёпишиб гувранардилар.

Приск бўғриққан холда турар, унинг қичкиргиси, мушт ургиси, бу ердан отилиб чиққиси келар, лекин у энди чиқиб кетолмас, тек қотган кўйи сўнгги дақиқаларни — йўғон, тирик оёқ танадан узилиб тушишини кутарди, у арранинг олдинга-орқага бориб келишидан бошқа ҳеч нарсани кўрмасди.

Бир пайт у ўнг қўлида қаттиқ оғриқ сезди. Аррадан кўз узмай қўлини тортиб олганида оғриқ қолди. Бироқ бир дақиқадан сўнг оғриқ яна қаттиқроқ сезилди. Шунда Приск гап нимадалигини билолмай, энгашиб қаради.

У билан Плацидия ёнма-ён турарди. Унинг сўлакли қизил оғзи очиқ эди, ўткир тишлари ялтиллади, тирноқларини Прискнинг билагига ботирганди.

Плацидия унга термилиб турар, унинг яшил кўзлари ўша тун меҳмонхонада қандай бўлса,

шундай эди. «Қочиш керак... хозироқ...» Приск ҳаракатга келди, бироқ Платидия унинг қўлини янада қаттиқроқ оғритди ва уни эгилишга мажбур қилди. У қулоғида унинг иссиқ, энтиккан нафасини ҳис этди. «Бугун, қоронғи тушганда... ўша меҳмонхона кираверишида — у жой эсингдами?» — «Ҳа», — деди Приск. У шу заҳоти бошқа жавоб қилиш кераклигини англади. «Мен кетяпман, бугун боролмайман, хоҳламайман!» — дея бақиргиси келди, бироқ Платидия аллақачон узоқлашиб бўлганди: уни кўриб оломон икки чеккага сурилди. У энди залга қаршисида таъзим қилаётган қаторлар оралаб кириб борарди. Приск Платидия изидан яна бирлашиб қолган тўдани туртиб, унга талпинди. У қандайдир аёлга туртиниб кетди, аёлнинг ёнидаги буқақўз бақувват йигит Прискнинг қўлидан тутиб, узр сўрашини талаб қилди. Теварақдагиларнинг нигоҳи уларда эди. Бўғриқиб кетган Приск, сўзларидан адашиб, узр сўраган бўлиб ғулдирарди. «Чет элликми-сан?» — сўради бақувват йигит, пастки лабини чўччайтириб, худди шу лаби билан Прискка тикилгандек. «Ҳа, чет элликман», — деди Приск

янада қизариб. Йигит Прискнинг қўлини қўйвориб, унга орқа ўгириб олди. Энди Приск кетиши мумкин эди.

Ташқарида шамол эсарди, у чанг-тўзон кўтарар, ундан куюнлар ўсиб, чарх уриб, осмон қадар юксаларди ва бўйдор дайдиларга ўхшаб Рим кўчалари бўйлаб чайқалиб чопардилар. Приск уларни кузатарди. У қандайдир боғда ўтирар, рўпарасида кўз олдини тўсиб, дуркун гуллаган шохча тебранарди, ундан ширин таниш хид анқирди. Йўлдан катта очиқ арава тарақлаб ўтди, унда сандиқ ва тугунлар билан қуршалган одам ўтирарди. «Бир неча соатдан сўнг мен ҳам жўнашим мумкин», — ўйлади Приск. «Нега жўнашим мумкин?» — овозини чиқариб жон-жаҳди билан бақириб юборишига оз қолди, у ҳамма нарса узил-кесил ҳал қилинганини, ҳеч қаерга кетмаслигини, Пладидия ҳузурига боражаклигини даҳшат ичида дафъатан англади...

Пастда кўл ёнида қовоқхона бор эди. У ёқдан шамол куйдирилган зайтун ёғи исини олиб келарди. Приск ўрнидан қалқиб турди: у ўзини Басс уйида кутаётганини эслади, бир кун аввал

видолашиш шарафига бирга тамадди қилишга келишишган эди. Қандай, қандай важ билан у энди боролмайман, деб айта олади? Бу кўришув Прискка жуда хижолатли ва азобли кўринса ҳам, барибир уникига борди.

Басс эркатой Пикусини тиззасига олиб ўтирарди. Пикус одамникига ўхшаш қора, ингичка бармоқлари билан чақилган ёнғоқ мағзини терар ва чақонлик билан лунжига ташларди. Приск кириб келганида у тўхтаб синчков, ақлли кўзларини унга қадади, шунингдек, Басс ҳам унга шу тахлит қаради.

— Нима юз берди? — сўради Басс Пикусни полга тушириб.

— Нега нимадир юз бериши керак деб ўйлайсан?

— Нега дейсанми? Ўзингни ойнага бир солиб кўр, орқангда.

Приск ойнага ўгирилмади, у ўз афти кўринишидан номус қилди. «Мен қоламан, мен Римдан ҳеч қаерга кетмайман...» — У Язон маърузасида юз берган воқеа ҳақида энтикиб, қийналиб, ҳовликиб гапириб берди.

У гапини тугатган кўйи ўтирар, Басснинг нигоҳларига қарашга юраги бетламасди. «Ажойиб!» — қичқирди Басс. Приск ҳеч нарсага тушунмай, унга кўзларини катта-катта очиб қаради. «Фавкулудда ажойиб хулоса!» — бундан бошқа яна қандай муқобил йўллар бўлиши мумкинлигини таҳлил қилиб, Басс эҳтирос билан, тақдир ҳамиша моҳир санъаткор эканлигини, айти чоғда у энг чиройли ечимни танлаганини исботлашга уринарди. «Ҳар ҳолда...» — у тўхтаб қолди, ўйланди. «Нимага тўхтадинг? Давом эт!» — алам билан деди Приск. — Мен сен учун бамисоли қулман — Язон бугун оёғини кесган қулдайман», — «Ҳа, ҳа...» — ўзининг фикри билан аён банд бўлиб, паришон маъкуллади Басс. У сув соатга қаради, унда ингичка зангор оқим шаклида тақдир сингари ортига қайтмас вақт оқарди. Басс у билан бирга тамадди қилолмаслигини, муҳим иши чиқиб қолганлигини, унинг ҳозир кетиши зарурлигини айтиб, узр сўради. Кўчада у Прискни қучди: «Жаҳлинг чиқмасин мендан. Сўз берасанми?» Приск елкаларини қисди. Муъолишга етиб боргунга қадар ортига қайрилиб

қаради ва Басснинг ҳам унга қараб турганини кўрди.

Биринчи дуч келган қахвахонадаёқ шароб сўради. «Йўқ, газак қилмоқчи эмасман», — деди у қизга. Қўшни столда бир неча соқолли яҳудийлар ўтиришар, бурчакда ичиб олган денгизчилар уларни баралла калака қилишарди. Деразадаги парда худди елкан каби потирларди. Приск бир сония тўлқинларда сузиб бораётган кемани аниқ-таниқ кўрди. «Менга яна шаробдан, — деди у қизга. — Яхдайдан». Қиз келтирди. Шишанинг муздек, терлаган сиртидан пастга томчилар оҳиста сирғаларди. Приск Басснинг бир дақиқагина намоеън бўлган қиёфасини эслади. «Бугун у худди ўшандаги қиёфасида бўлганида, балки мен...» Бироқ Приск ўйлаб улгурмади: шаробдан қуяётиб, қиз унинг елкасига кўкракларининг ўткир учлари билан тегиб кетди. Шу заҳоти унинг ич тубида мудраб ётган Пластиция юқорига қалқиб чиқди: у замбилда ётар, замбилнинг тасмалари қадам товушларига ҳамоҳанг енгил ғичирларди...

Унга ташқари қоронғилашгандек, у кечикаётгандек туюлди. Манглайи кўркувдан терлаб кет-

ди. У ошиғич ҳисоб-китоб қилиб, кўчага отилди. Қуёш ботмоқдайди, куруқ шамолдан қақраган осмон оқ эди. Приск тобора қадамини тезлатди, сўнг сабри чидамай югуриб кетди.

Плацидия учрашувни белгилаган меҳмонхона узоқ эмасди. Приск у ерга етиб борганда ҳали ёруғ эди, бироқ меҳмонхона эшигининг соябо-ни остидаги осма чироқ ёнган ва у шамолда теб-ранарди. Эшик яқинида икки аскар турар, улар ўтган-кетганга гап отиб, кулишишарди. Приск югурганидан ҳансираб, черковга қия қўйилган ўриндиққа ўтирди, бу ердан меҳмонхона йўлаги яхши кўринарди.

Шамолдан ҳувиллаб қолган, бўм-бўш осмон-да урилган қамчининг изларидек қизил йўл-йўл чизиқлар пайдо бўлди. Сўнг улар йўқолди. Меҳмонхона яқинида замбиллар тўхтади, Приск улар томон отилди. Ундан йўғон одам тушди ва ҳарсиллаб, зиналардан кўтарила бошлади. Приск унинг гарданидаги қат-қат қизил этга нафрат билан қаради.

Кутилмаганда кимдир орқадан келиб, Приск-нинг тирсагидан тутди. Унинг юраги гупиллаб ор-

тига қаради ва у бояги икки аскарни кўрди. Улар унга бошдан-оёқ кўз югуртиришиб, бир-бирига қараб олишди. Улардан бирининг тепа тишларидан бир-иккитаси йўқ эди, у «с» ўрнига «ш» ишлатиб, деди. «Тарквиний Пришк, конштан-тинополлик юнон шенмишан?» — «Ҳа, мен». — «Унда буни ол-да, ўқи». — «Ундан... келмай-ди...» — ўйлади Приск. У осма чироқ остида ўқий бошлади, чироқ шамолда тебранар, ҳарфлар ўйнарди. У ўқиб, кўзларига ишонмади, қайтадан ўқий бошлади...

Бу шаҳар ҳуқуқ-тартиботи бошлиғининг Тарквиний Прискни яқинда чет элликлар ҳақида чиққан қонун асосида чиқариб юбориш ҳақидаги фармони эди. Кемшик аскар ўзларига уни ҳозироқ Остийга олиб бориш ва кемага ўтқазиб юбориш топширилганини айтди. «Бироқ мен ҳозир боролмайман, боролмайман — тушунинглар!» — алам билан деди Приск, аскарнинг қўлидан тутиб ва унинг кўзларига қарашга ҳаракат қилиб, кўзлар бир-бири билан тўқнашса, гўё ҳамма нарса бирдан ўзгарадигандек. «Бу ёққа, бу ёққа!» — бақирди кимгадир аскар. Приск

мехмонхона бурчагидан тагин иккита аскарнинг от етаклаб чиқаётганини кўрди. У баҳслашиш бефойда эканини, ҳамма нарса ҳал қилинганини, ҳаммаси тугаганлигини англади. Аскарлар уни отга ўтқазишди, у жунаб кетди.

Остийда бутун тун кутишга тўғри келди. Бўрон турганди, қирғоқ томон оқ кўпиклар аро қора махлуқлар сакрарди. Тонгга яқин бўрон тинди ва кема Прискни ўзи билан олиб, сохилдан узоқлашди. У кўзларини қисиб, ёниб турган оқ маёққа қаради ва алам билан ўзидан сўради: Плацидияга бу масхараомуз ҳайдаш билан шаънимни ерга уриш нимага керак бўлди экан? Маёқ тобора кичрайиб борар, у худди сувга чўкаётгандек эди, кейин уни денгиз бутунлай ютиб юборди.

Бир неча ойдан сўнг, Константинополь шаҳрида Приск Римдан совға олди: бу иккита туташган илон шаклидаги сув соати эди. Совғага Басснинг хати илова қилинганди, у «сенга яна бир муқобил йўл тавсия қилмасликка ўзимда сира қатъийлик тополмадим» деб ёзганди хатида ва шунинг учун уни шаҳардан чиқариб юборилишини ташкил қилганлигини эътироф этганди...

Мазкур соат энди ҳамиша столда — Приск қошида турар, ҳар гал у ёзишга ўтирганида ширин туйғулар ва эҳтиром билан Бассни эсларди. Илонларнинг шиша ичидаги заҳар тишларидан кўзга сезилиб-сезилмай мовий ип янглиғ кунларни ва йилларни санаб вақт оқарди. Ташқарида, Прискнинг жимжит хонаси деворлари ташида вақт тўфонлар, селлар бўлиб кўпирар, воқеа ва одамлар шитоб билан кечар, у ёзишга зўрға улгурарди. У ўз китобини Византия тарихини яратмоқлик ниятида бошлади, бироқ шундай бўлиб чиқдики, унинг кўпроқ хунлар ҳақида ёзишга тўғри келди. Улар ҳақидаги илк битиги бундай эди:

«Хунлар билан савдо-сотик ҳақида музокарага жўнатилган император таржимони Вигила уларнинг шоҳи Октар вафот этганлиги ҳақидаги хабар билан қайтиб келди. Таъкидламоқ жоизки, мамлакатни Октарга қадар унинг акаси, ўзидан икки фарзанд қолдириб вафот этган Медюг бошқарган эди. Бу фарзандлар вояга етмаганликлари сабабли уларнинг ўрнига Октар ҳукмрон бўлди. Медюгнинг бу фарзандларининг номи

Атилла ва Бледадир. Таъкидлашлари ча, Атилла — уларнинг тилида «темир» маъносини англатувчи сўздан келиб чиққан... Мен бунинг нақадар ҳақиқатга яқинлигини айтолмайман, зеро уларнинг тили мен учун нотанишдир. Бироқ ўша йиллар, яъни мен Римда бўлган чоғларим Атилла у ерда гаров сифатида турганди. Менга уни кўриш, у ҳақда кўп нарсалар эшитиш насиб қилганди ва у ҳақда нималарни эшитган бўлсам, бари унинг исмини тасдиқларди. Октар жанг майдонидаги эмас, кўпроқ зиёфат дастурхонлари устидаги жасоратга мойил эди, шу туфайли ҳам биз хунлар билан муросада яшаб келардик. Бироқ энди тахт Атиллага ўтса ва бу темир ўткир тиғи билан Европа томон йўналса, нималар юз беради?

Менинг билишимча, Атилла ҳозир 20 ёшда. Ҳозирча, у шоҳ бўладими ёки акаси Бледами, ҳеч ким айтолмайди, эҳтимол улар ёшлари етгунга қадар ўлкани амакиларидан бири бошқариб турар. Уларнинг урф-одатини яхши биладиган император таржимони Вигиланинг тасдиқлашича, шоҳни кексалар тўпланишиб, йигинда сайлашадди. Улар айна даврда поёнсиз, улкан мамлакат-

нинг турли чеккаларидан — Ўрол тоғларидан Дунайга қадар Октарни дафн қилиш ва янги шохни сайлаш учун тўпланмоқдалар. Унинг номини яқинда эшитамиз ва айна чоғда бизни қандай қисмат кутаётганлигини ҳам ўшанда билиб оламиз десам, хато қилмаган бўламан.

Зеро бизнинг қўлларимиз қалъани бой берган мағлубларнинг қўллари каби ожиздир, қисматимиз эса аллақачон ўзга халқлар қўлларига ўтиб бўлган...»

1928 — 1935

Адабий-бадгий нашр

Евгений Замятин

ҚАДИМГИ РИМ ВА АТИЛЛА

Кисса

Таржимон Мирпулат Мирзо

Муҳаррир	Б. Акбаров
Рассом-дизайнер	Б. Зуфаров
Техник муҳаррир	Т. Харитонов
Кичик муҳаррирлар:	Д. Холматова, Г. Ералиева
Мусаххих	З. Кудратов
Компьютерда саҳифаловчи	К. Голдобина

Нашриёт лицензияси АИ № 158. 14.08.2009.

Босишга 2016 йил 04 апрелда рухсат этилди. Бичими 60×100 $\frac{1}{32}$.
«Газетная пухлая» қоғози. «Palatino Linotype» гарнитурасида офсет
усулида босилди. Шартли босма табағи 5,27.

Нашр табағи 4,17. Адади 3000 дон. Буюртма № 16-276.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz